

ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ

Ο ΦΡΑΚΤΗΣ, Ο ΑΓΡΙΟΧΟΙΡΟΣ ΚΑΙ Η ΑΡΚΤΟΣ

Η αναζήτηση πληροφοριών για φράκτες στις πηγές, στην εικονογραφία και στην αρχαιολογία αποτελεί αντικείμενο έρευνας ενεξελίξει στο Πρόγραμμα Καθημερινός και κοινωνικός βίος των Βυζαντινών. Τα αμπελοοινικά και ελαϊκά ενδιαφέροντα του προγράμματος οδηγούν στην μελέτη των τρόπων περίφραξης και προστασίας των καλλιεργειών, ιδιαιτέρως κήπων και αμπελώνων, από τα λυμαντικά ζώα και στην κατάστροψη μιας τυπολογίας των βυζαντινών φρακτών. Τα πρώτα ευρήματα της αναζήτησης αυτής αξιοποιούνται στην παρούσα ανακοίνωση¹. Ας σημειωθεί ότι η έρευνα, αν και αρχικά στόχευε μόνον στην μελέτη των τεχνικών περίφραξης των αμπελώνων, με βάση τα βυζαντινά έγγραφα του Αγίου Όρους και της Πάτμου αλλά και τα αντίστοιχα βενετικά του 14ου αιώνα για την Κρήτη, αναγκαστικά οδηγήθηκε για προφανείς λόγους και στην μελέτη των ζώων.

Η προστασία των καλλιεργειών και γενικότερα της παραγωγής από τα ποίμνια και τα άγρια ζώα αποτελεί μια σταθερά στην κάθε αγροτική οικονομία και συνεπώς στον γεωργικό πολιτισμό του Βυζαντίου. Οι πληροφορίες για τον τρόπο κατασκευής φραγμών (οι οποίοι συνήθως λειτουργούν και ως όρια κατά την οριοθέτηση αγρών, κήπων, περιβολιών και ειδικά αμπελώνων), αλλά και η σχετική νομοθεσία για την προστασία από την επιβουλή των ποιμνίων επιτρέπουν σχετικές αναγωγές για την συγκρουσιακή δυναμική πανίδας και

1. Η παρούσα εργασία δημοσιεύεται όπως περίπου ανακοινώθηκε στο Συνέδριο (με εξαίρεση τα περί φρακτών) και υπήρξε η βάση για την διάλεξη, Εσύ ή (και) εγώ: σύγκρουση και συμφιλίωση με την άγρια φύση στο Βυζάντιο, στις Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις Επιστήμης Κοινωνίας, Δ΄ Κύκλος: Άνθρωπος και περιβάλλον στο Βυζάντιο, Τρίτη 23 Μαρτίου 2010, στην ενότητα Πανίδα-χλωρίδα και βυζαντινός άνθρωπος: μια πολύπλευρη σχέση υπό διερεύνηση. Βλ. http://www.eie.gr/epistimiskoinonia/2009-2010/openscience-gr-videos_cycle-d2009.html.

χλωρίδας. Στην παρούσα εργασία, αφού προτάξομε την πληροφόρηση για τις περιφράξεις, κυρίως υπαίθριων και όχι αστικών χώρων, θα επιλέξομε από την πλούσια σε πρωταγωνιστές αυτή σύγκρουση να μελετήσομε τον αγριόχοιρο και την αρκούδα, που προσβάλλουν όλους τους φράκτες, δηλαδή τόσο αυτόν του περιφραγμένου ποιμνίου -την μάντρα- όσο και της περιφραγμένης καλλιέργειας.

Ο Φράκτης

Ορολογία και τρόποι κατασκευής φρακτών. Κατά την μεσοβυζαντινή εποχή, που μας ενδιαφέρει εν προκειμένω, ο όρος για τις κατασκευές περίφραξης των καλλιεργειών είναι ο *φράκτης* αλλά και ο *φραγμός*, δηλαδή ο ίδιος ακριβώς που χρησιμοποιείται και για ποικίλες κατασκευές περιορισμού και περίφραξης, για πόλεις, κάστρα, μονές, χωρία και πύργους. *Φράκτης* και *φραγμός* ονομάζεται το πραιωμένο έργο, το αποτέλεσμα μιας περίφραξης και *φρακτή* η συναρμοδότηση και κατασκευή του. Ως *φράκτης-φραγμός* νοείται η κατασκευή που πρώτιστα προστατεύει περιβάλλοντας (εξού *περίβολος*, *περιβόλιον*) μια περιουσία, μια εγκατάσταση ή καλλιέργεια, αλλά και ταυτοχρόνως την ορίζει, όχι πάντα χωρίς αντεγκλήσεις με τους γείτονες, κατοχυρώνοντάς την στον ιδιοκτήτη της. Ένας φραγμός εξυπακούεται ότι δεν απλώνεται σε όλη την έκταση μιας κυριότητας, καθώς συνήθως ορίζει και κατοχυρώνει μόνον μέρος της ιδιοκτησίας. Φράκτες και περίβολοι υπήρχαν, επίσης, στις οικίες και στις μονές των πόλεων².

Η ποικιλία των φραγμών και οι ονομασίες τους είναι συνάρτηση των υλικών κατασκευής, της χρήσης τους και της αρχιτεκτονικής. Υπάρχουν φράκτες καλλωπιστικοί και χρηστικοί (εις *τέρψιν* και *περιφραγήν*³) ή συνήθεστερα μόνον χρηστικοί από φυτεμένα παλιούρια, καλάμια, βάτα και άλλα ακανθώδη φυτά, όπως επίσης υπάρχουν και φραγμοί από διάφορες φρακτές κατασκευές, ξύλινες (*πάλοι*, *παλούκια*, *πάσσαλοι*, *σανίδες*, *σκόλοπες*, *χάρακες*),

2. Για την αναφερόμενη ορολογία βλ. τις αμέσως παρακάτω σημειώσεις.

3. *Γεωπονικά*, εκδ. H. BECKH, *Geponica sive Cassiani Bassi Scholastici De re rustica eclogae*, Bibliotheca Teubneriana, Λιψία 1895 (ανατ. Στουτγάρδη 1994), Βιβλ. 11, κεφ. 5, 4: *ἔνδοθεν τοῦ θριγγοῦ τὴν κυπάρισσον δεῖ φυτεύεσθαι, ἵνα κατ' ἀμφοτέρα εἰς τέρψιν καὶ περιφραγὴν γένηται*. Βλ. και R. RODGERS, *Κηποποιΐα: Garden Making and Garden Culture in the Geponika*, στο A. LITTLEWOOD – H. MAGUIRE – J. WOLSCHKE-BULMAHN (εκδ.), *Byzantine Garden Culture*, Ουάσινγκτον 2002, 168-169 και M.-L. DOLEZAL – M. MAVROUDI, *Theodore Hyrtakenos' Description of the Garden of St. Anna and the Ekphrasis of Gardens*, στο *Byzantine Garden Culture*, ό.π., 117 και σημ. 23.

πέτρινες επιμελημένες κατασκευές (τοιχοί, θριγγοί, τοιχίδια) ή άτεχνες πέτρινες κατασκευές και συσσωρεύσεις λίθων (τροχοί, τρόχαλοι, δηλαδή ξερολιθιές και λιθοσωροί) που συμπληρώνονται από σκάμματα (τάφροι, βόθροι, χάντακες)⁴. Σε πολλές περιπτώσεις, κυρίως στα λογοτεχνικά γυμνάσματα, για τις περιφράξεις κήπων χρησιμοποιούνται οι κλασσικοί όροι *ἔρκος*, *ὄρκάνη*, *θριγγ(κ)ός*, *αίμασιά*, που δεν συναντούμε, εξαιρουμένου του θριγγ(κ)ού, ποτέ στα Γεωπονικά και για τους οποίους τα βυζαντινά λεξικά δίδουν αντιφατικές επεξηγήσεις. Για παράδειγμα, για την *ὄρκάνη* και ειδικά για την *αίμασιά* δεν γίνεται πάντα σαφές αν είναι τοιχίδιον από αιχμηρά σαν αγκάθια χαλίκια ή μόνο φράκτης από βάτα και άκανθες. Πάντως, η *αίμασιά* στην μεσοβυζαντινή χρήση της θεωρούμε ότι σημαίνει φράκτης ή τοιχίον πέτρινο, αλλά πιθανώς και με βάτα⁵. Οι δημώδεις

4. Για όλα τα παραπάνω, *Γεωπονικά*, 5. 44 και ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *ΒΒΠ* 5, 247-248, 281· Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου Τὰ Λαογραφικά*, τόμ. 1, Αθήνα 1950, 240-242· J. LEFORT, *La représentation de l'espace et du paysage dans les documents de l' Athos, Castrum* 5 (1999), 103-112 (=J. LEFORT, *Société rurale et histoire du paysage à Byzance*, Παρίσι 2006, 361-373). Ειδικά για τους τροχούς, τροχάλους, τροχάλεας, *Actes d'Yviron*, τόμ. 2, εκδ. J. LEFORT – N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ – D. ΡΑΡΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ – V. ΚΡΑΒΑΡΙ – Η. ΜΕΤΡΕΒΕΛΙ [Archives de l'Athos XVI], Παρίσι 1990, 138 και το έγγραφο του 1080 αρ. 42.32, επίσης, LEFORT, *La représentation*, 108 (= *Société rurale*, 367) και J. LEFORT, *Les villages de Macédoine orientale au Moyen âge (Xe-XIve siècles)*, στο J. LEFORT – C. MORRISON – J.-P. SODINI (εκδ.), *Les Villages dans l'Empire byzantin, IVe-XVe siècle*, Παρίσι 2005, 295 (=LEFORT, *Société rurale*, 495). Ο *χάνταξ*, ως όρος φραγμών των καλλιερειών, μαρτυρείται στον 14ο αιώνα, *Actes de Vatoπέδι*, τόμ. 1, εκδ. J. BOMPAIRE – J. LEFORT – V. ΚΡΑΒΑΡΙ – Χ. ΓΙΡΟΣ [Archives de l'Athos XXI], Παρίσι 2001, 230-232 αρ. 40. Βλ. για τα ονόματα των φρακτών τα Index στο *Byzantine Garden Culture*, ό.π. Για τους φραγμούς στους παπύρους στον 6ο-7ο αιώνα, βλ. P. Nessana III 31. 11, 16, 31, 50, 55, 60, P.Vatic. Aphrod. 25.13, P.Giss. I 56. 12, P.Cair. Masp. I 67104. 15.

5. ΦΩΤΙΟΣ, *Λεξικόν*, εκδ. R. PORSON, τόμ. 1-2, Καίμπριτζ 1822, λ. *Ὀρκάνη*: περίφραγμα τι άκανθώδες, ό περιέχων τοίχος οίκσιν ή χωρίον. λέγεται δέ από του ἔρκος ό έστι περιβόλου φράγμα... αλλά και μήποτε ό φραγμός, τουτέστι το περίφραγμα και ή αίμασιά, ούτως καλεΐται, και Σούδα, εκδ. A. ADLER, λ. *ὄρκάνη* Λιψία 1928-1935 (ανατ. 1967-1971). Αλλά και ΦΩΤΙΟΣ, *Λεξικόν*, εκδ. CH. THEODORIDIS, Βερολίνο 1982, λ. *αίμασιά*: το έκ χαλίκων ψόκοδομημένον τευχίον... Αίμασιαις, τοίς φραγμοίς κυρίως τοίς ήκανθωμένοις. Επίσης, ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Παρεκβολαί εις την Ὀμήρου Ὀδύσειαν*, εκδ. G. STALLBAUM, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Odysseam*, Λιψία 1825-1826 (ανατ. Χιλντεσάιμ 1970), τόμ. 2, 185: Αίμασιά δέ κατά τοὺς παλαιούς τευχίον έκ χαλίκων ὁμοιον φραγμῷ. και άλλως δέ κατά τοὺς αὐτοὺς, έκ χαλίκων οίκοδομή, τευχίον, θριγγός... Ἰστέον δέ και ότι δοκεί έκ άκανθῶν ποτέ ή αίμασιά οὐσα εκείθεν σχεΐν τούνομα παρά το αίμάσσειν. και παρέμεινεν ή κλήσις εκείνη και ὕστερον τοίς έκ χαλίκων κτίσμασι. Επίσης, ΣΤΟ ΙΔΙΟ, 320: Αίμασιά δέ κατά την του ποιητου έρμηνείαν, άλλης ἔρκος, ἴσως μέν, ως προεδηλώθη, έκ άκανθῶν οὐσα ποτέ, ὦν είδος και αί βάτοί ας ό γέρων διαχειρίζεται, και κληθείσα παρά το αίμάσσειν τοὺς κατεπιχειρουντας. οι μέντοι παλαιοί αίμασιας φασί τα έκ λεπτῶν λίθων έκτισμένα τοιχίδια.

βέβαια ονομασίες των φρακτών ήταν προφανώς διαφορετικές και συνήθως υπάρχουν σε μοναστηριακά έγγραφα, στα οποία απλώς κατονομάζονται φράκτες ή περιφραγμένες περιουσίες χωρίς διευκρινήσεις για τους τρόπους κατασκευής. Τέτοια στοιχεία παρέχουν άλλα κείμενα. Για παράδειγμα, στο *Όνειροκριτικόν* ο Αρτεμίδωρος αναφέρει ως επιτήδεια για ασφαλείς φραγμούς άκανθες, σκόλοπες, παλιούρια και βάτα⁶, ενώ στα *Γεωπονικά* οι ανθολογούμενοι αρχαίοι αγρονόμοι δίδουν μια τυπολογία φραγμών, κυρίως από δένδρα και θάμνους, αναφέροντας τρόπους κατασκευής και όρους που πολλοί χρησιμοποιούνταν και κατά τους βυζαντινούς χρόνους: *φραγμοῦ σκευασία, φραγμὸς ἀσφαλῆς, τάφρος, πάσσαλος, βάτος, παλιούρος, δάφνη, εὐγένιον (ἐπιτήδειον εἰς ἀμπέλων φραγμούς), κυπάρισσος, ὄξυκάνθη, κάλαμος, τειχίον, θριγγός*⁷.

Φραγμοὶ ἢ περιφραγαὶ κατασκευάζονται, λοιπόν, ἀπὸ πέτρα ἢ ἀπὸ πυκνοφυτεμένα δέντρα και φυτὰ, ὅπως εἶναι τὰ κυπαρίσσια και οἱ δάφνες, μάλιστα στους κήπους και τους περιβόλους ἀναψυχῆς των οἰκιῶν. Μια ἀπὸ τις γνωστότερες και ἀναλυτικότερες περιγραφές τρόπου κατασκευῆς περιβόλου εἶναι αὐτή που μας παραδίδει ὁ Ἰωάννης Γεωμέτρης: «*Η περιφραξη (ὁ θριγγός) του κήπου δεν εἶναι ἀγκαθωτή (αἰμασιά): τέτοιος περιβόλος δεν ταιριάζει σε ἕνα ἡμερο και ὁμορφο κήπο γιατί τον κάνει ἀγριο στην θέα και ἀκόμη ἀγριότερο στο πλησίασμα, καθὼς σκίζει τὰ φορέματα, τραυματίζει τὰ πόδια, και ἔτσι τὸ ὄνομα βγαίνει ἀληθινὸ, ἐπειδὴ ἡ αἰμασιά ὄλους τους πληγώνει και κάνει να τρέχει τὸ αἷμα, ἀντίθετα ὁ περιβόλος εἶναι φτιαγμένος με πελεκημένες πέτρες (λίθων ξεστῶν) συναρμολογημένες κατὰ ταιριαστό και ὁμορφο τρόπο...»⁸. Ὁ Γεωμέτρης, μάλιστα, συνεχίζει την περιγραφή του πέτρινου περιβόλου λέγοντας ὅτι παρά την ποικιλία των λίθων και της συναρμολόγησής τους ἡ τέχνη της κατασκευῆς του θριγκοῦ παραπλανὰ τὰ μάτια και δημιουργεῖ την ἐντύπωση καὶ εἴποις ἂν ἕνα λίθον ὄραν⁹. Περίπου ἀντίστοιχες περιγραφές υπάρχουν σε διάφορες ρητορικές ἐκφράσεις και στα*

6. ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟΣ, *Όνειροκριτικόν*, εκδ. R. A. PACK, *Artemidori Daldiani onirocriticon libri V*, Λιψία 1963, 4, 57.16-18: ἄκανθαι δὲ καὶ σκόλοπες καὶ παλιούροι καὶ βάτοι πρὸς μὲν ἀσφάλειαν ἐπιτήδεια πάντα διὰ τὸ φραγμοὶ γίνεσθαι καὶ ἔρηκ χωρίων.

7. *Γεωπονικά*, 5.44, 9.6.1, 10.1.2 (για παράδεισον, περιβλητέον δὲ αὐτὸν θριγκῶ, ἢ ἐτέρῳ πινὶ ἐπιμελῶς), 11.3.4, 11.5.4, 15.2.9 (για μέλισσες, θριγκίον περιοικοδομησαὶ ἐξ ἀραιῶν λίθων). Βλ. και RODGERS, *Κηποποιΐα*, 172-173.

8. ἸΩΑΝΝΗΣ ΓΕΩΜΕΤΡΗΣ, *Ἐτέρα εἰς τὸν αὐτὸν κήπον [Ἐπιστολὴ κήπου ἐκφραστικῆ]*, εκδ. A. R. LITTLEWOOD, *The Progymnasmata of Iohannes Geometres*, Ἄμστερνταμ 1972, ἀρ. 3, 13.

9. ἸΩΑΝΝΗΣ ΓΕΩΜΕΤΡΗΣ, ὁ.π.

βυζαντινά μυθιστορήματα με τους περιφραγμένους συμβολικούς, ερωτικούς κήπους¹⁰.

Ο ακάνθινος φραγμός, το αγκαθωτό τοιχίον ή φραγμός με βάτα, η αίμασιά, μάλλον υπήρξε ο πλέον εύκολος και διαδεδομένος τρόπος περιφράξης καλλιεργείων ο οποίος συχνά περιγράφεται με αρκετές λεπτομέρειες, καθώς προσφέρεται και λόγω ονόματος, όπως διαπιστώσαμε και στον Γεωμέτρη, προς ρητορική αξιοποίηση. Τα *Γεωπονικά*, χωρίς να χρησιμοποιούν το όνομα *αίμασιά*, δίνουν αναλυτικές συμβουλές πώς να κατασκευαστεί ένας ασφαλής φραγμός με την διάνοιξη τάφρου και την φύτευση βάτων¹¹. Οι πληροφορίες αυτές μας βοηθούν να κατανοήσουμε την χρήση του *όρύσσειται*, αντί του αναμενόμενου φυτεύεται, σε διάταξη των *Βασιλικών* που αναφέρει ότι δεν πρέπει να παραβιάζονται τα σύνορα των αγρών, όταν κάποιος *αίμασιαν όρύγη*¹². Ο Προκόπιος δίδει για πόλεις το πολύ ενδιαφέρον, αλλά προς περαιτέρω διερεύνηση, ότι *τείχεσι δὲ περιεβέβληντο αίμασιᾶς τρόπον*¹³, ενώ στις παιγνιώδεις επιστολές του ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης θεωρεί ότι η *αίμασιά* περιφράζει έναν αγρό και τον προστατεύει από τους κακούς περαστικούς (*κακούς οδίτας*)¹⁴. Ο Ιωάννης Μόσχος, χωρίς αναφορά στο όνομα, λέει ότι οι γεωργοί συνηθίζουν (*εἰώθησαν*) να δημιουργούν φραγμούς φυτεύοντας *ἀκανθώδη ξύλα* ανάμεσα στα χωράφια τους για να τα περιφράξουν και αφήνουν μόνον ένα στενότατο

10. Βλ. για το θέμα με σχετική βιβλιογραφία για τους κήπους στις εκφράσεις και το βυζαντινό μυθιστόρημα, A. R. LITTLEWOOD, *Romantic Paradises: The Role of the Garden in the Byzantine Romance*, *BMG* 5 (1979), 95-114. M.-L. DOLEZAL – M. MAVROUDI, *Theodore Hyrtakenos' Description of the Garden of St. Anna and the Ekphrasis of Gardens*, στο *Byzantine Garden Culture*, 105-158.

11. *Γεωπονικά*, 5. 44.

12. *Βασιλικά*, εκδ. H. J. SCHELTEMA – N. VAN DER WAL, *Basilicorum libri LX. Series A* [τόμ. 1-8, *Scripta Universitatis Groninganae*, 1955-1988], 58, 9, 13: *Ἐὰν αίμασιᾶν τις παρὰ χωρίῳ ἀλλοτρίῳ όρύγη, τὸν όρον μὴ παραβαινέτω. ἔὰν τειχίον, ἀπολιμπανέτω πόδα. Για το πρόβλημα της αίμασιᾶς (πέτρινη ή ακάνθινη, φυτεύεται ή κτίζεται) ο Ευσάθιος (*Παρεκβολαί*, τόμ. 2, 185) επισημαίνει: *Ἐτι ιστέον και ότι ἔν τῷ, περιθέει αίμασιᾶ ἐγγεγλυμμένη τύποις, οὐ μόνον οὐκ ἔξ ἀκανθῶν ὕστερον ή αίμασιᾶ, ἀλλ' οὐδὲ ἀπὸ χαλίκων, λογάδων δέ τινων, ὡς εἰκόσ, λίθων ποιούντων γλύφεισθαι. Δένδρεα δὲ μακρά, οὐ τὰ τοιαῦτα όντα ἔν τῷ φυτεύεισθαι, ἀλλ' ὕστερον. Πάρισα δὲ καιρία και φυσικά τό, αίμασιᾶς τε λέγων, ὃ ἔστι συνάγων, και δένδρεα φυτεύων. ἔκ δὲ τοῦ τοιούτου λέγειν και οἱ λογάδες λίθοι παράγονται. Τό δὲ, λέγων και φυτεύων, ἔσχημάτισται δι' ὕπερβατοῦ.**

13. Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, εκδ. G. WIRTH (J. HAURY), *Procopii Caesariensis opera omnia*, τόμ. 4, Λιψία 1964, 2, 6, 13.4 και 2, 9, 18.3-4.

14. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Επιστολαί*, εκδ. G. ZANETTO, *Theophylacti Simocatae epistulae*, Λιψία 1985, αρ. 59.1-2: *αίμασιᾶ γάρ τὸν ἀγρὸν περιφράζαμι. κακούς γάρ τοὺς οδίτας κεκτῆμεθα.*

πέραςμα που μόλις επιτρέπει σε κάποιον να διαβεί¹⁵. Επίσης, καταπατητής της γης στο μετόχι της μονής του Νίκωνος, έξω από την Λακεδαίμονα (10ος αιώνας), περιέφραξε *αίματοςἰ τὸν τόπον κύκλω*, στην προκειμένη περίπτωση μάλλον με τοίχιον¹⁶. Πιθανότατα, ο αμπελώνας της μονής του Κυρίλλου του Φιλεώτη (12ος αιώνας) στην νότια παραουξείνια Θράκη ήταν περιφραγμένος από *ἀκάνθας χονδράς* στην μια του πλευρά, δηλαδή από το κελί του οσίου μέχρι την *κορυφήν τοῦ ἀμπελώνος*, όπου υπήρχε ο κυρίως φραγμός¹⁷. Η διαδεδομένη περίφραξη των αμπελώνων με βάτα θα αποτελέσει στα χρόνια του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη (1222-1254) προσφιλές θέμα στις προφητείες της εποχής για την ανάκτηση της Πόλης, όταν σύμφωνα με τους αυτοκρατορικούς συμβολισμούς η αυτοκρατορία είναι ο αμπελών που τον προστατεύουν φράκτες από βάτους, δηλαδή οι Βατάτζηδες¹⁸. Τέλος, οι αναφερόμενοι *βάσταγες* (*βάσταξ*) δεν είναι γνωστό αν πρόκειται για αυλάκια, για τάφρους που χωρίζουν τους αγρούς ή για σειρά πυκνών θάμνων που βαστάζουν, περιορίζουν τις καλλιέργειες¹⁹.

Εξαιρουμένων των εγγράφων, όπου οι φράκτες αναφέρονται μόνον ως περιορισμοί περιουσιακών στοιχείων, σε άλλα κείμενα η μνεία φρακτών συνοδεύεται συχνά από την αιτιολογία της παρουσίας τους: προσφέρουν προστασία και αποτρέπουν την καταπάτηση, κλοπή ή φθορά των καλλιεργειών. Επισημαίνεται για παράδειγμα ότι φραγμοί από ακανθώδη φυτά φυτεμένα σε τάφρους *ἀπείρζουσι τούς κλέπτας* ή, όπως ήδη αναφέραμε, προστατεύουν από *κακούς οδίτας*²⁰. Αν και τα βυζαντινά χωριά ήταν συνήθως ανοικτά, ατείχιστα, μνημονεύονται προστατευτικοί φράκτες, η *φρακτὴ τοῦ χωρίου*, πρόκειται όμως για ένα άλλο κεφάλαιο εξαιρετικού ενδιαφέροντος που απομακρύνεται

15. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΣ, *Λειμωνάριον*, PG 87.3, στλ. 3052-3053 κεφ. 181.

16. *Βίος Νίκωνος Μετανοεῖτε*, εκδ. Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*, Αθήνα 1982, 114.16 (και από κώδ. Κουτλουμουσίου 216.23) και εκδ. D. F. SULLIVAN, *The life of Saint Nikon*, Μπούκλιν Μασσαχουσέτης 1987, 190 § 59.19.

17. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΤΑΣΚΕΠΗΘΗΣ, *Βίος Κυρίλλου Φιλεώτου*, εκδ. Ε. SARGOLOGOS, *La Vie de Saint Cyrille le Philéote moine byzantin (+1110)* [Subsidia hagiographica 39], Βρυξέλλες 1964, 256-257 κεφ. 54, 2.

18. Βλ. σχετικά για το θέμα, Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Βυζαντινός οινικός πολιτισμός. Το παράδειγμα της Βιθυνίας*, Αθήνα 2008, 76.

19. Από τις πιο πρώιμες αναφορές βλ. το κατάστιχο των Θηβών, Ν. SVORONOS, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes*, *Bulletin de Correspondance hellénique* 83 (1959), 16.81-82. Για τα αθωνικά, Ι. Α. ΠΑΠΑΓΕΛΟΣ, *Άμπελος και οίνος στην μεσαιωνική Χαλκιδική*, στο *Ιστορία του ελληνικού κρασιού*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1992, 229.

20. *Γεωπονικά*, 5. 44, 2. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ ΣΙΜΟΚΑΤΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, ὁ.π., αρ. 59.1-2.

από το αντικείμενο της παρούσης εργασίας²¹. Πιθανότατα, ένας από τους σημαντικότερους αμυντικούς φράκτες, ως προς την παραδιδόμενη περιγραφή του από το *Χρονικό του 811* αλλά και τον ρόλο του κατά την βυζαντινοβουλγαρική σύγκρουση, είναι ο ξύλινος φράκτης, *όχυρὸς φραγμὸς με τράφρον/δρυγμα*, που κατασκευάστηκε από τους Βουλγάρους και αναφέρεται μάλιστα ο εμπρησμός της φρακτής του²². Βεβαίως, οι φραγμοί, οι περιφράξεις, έχουν ως βασικό στόχο την προστασία των καλλιεργειών από τα ζώα, όμως και αυτά τα ίδια τα ζώα (οικόσιτα ή αγελαία) προστατεύονται με την σειρά τους μέσα σε άλλους φραγμούς (χρησιμοποιείται συχνά ο ίδιος όρος, *φραγμός*), μέσα σε ξύλινες ή πετρόκτιστες κατασκευές, τις μάνδρες (Εικ. 1, 2, 3, 4). Ο *σηκὸς* ή *μάνδρα*, που στην βυζαντινή εποχή θα δώσει τα ονόματα του (πνευματικού) ποιμένου *φρουρού μανδρίτης* και *ἀρχιμανδρίτης*, θεωρείται και είναι φραγμός, που χρησιμοποιεί *δρύφακτα*, *ταβλώματα* ή *περιφράγματα* ακόμη και σιδερένιους πασσάλους. Η μάνδρα, όμως, δεν ορίζει μια κτήση γης αλλά περιορίζει αποκλειστικά για χρηστικούς λόγους τα ποίμνια (για σταυλισμό, άρμεγμα, κουρά κλπ.) και τα προστατεύει από τον άρπαγα άνθρωπο και τα θηρία²³.

21. *Actes d'Iviron*, τόμ. 2, 232, αρ. 52. 172. Το *φραγεατικόν* και τα *φραγγιάτων* ή *φρε(ου)ντζάτων* ή *φρινζάτων*, δηλαδή ξύλινα κίοσκια, καλύβες δεν έχουν σχέση με την φρακτή, Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité et Exemption fiscale à Byzance*, Αθήνα 1996, 92-93. Για περιφραγμένα, τειχισμένα ή μη χωρία, βλ. J. LEFORT, *Habitats fortifiés en Macédoine orientale au Moyen-Age*, στο *Fortifications et pouvoirs en Méditerranée (Xe-XIII siècles)*, Λυών 1983, 99-103 (= *Société rurale*, 155-159). G. DAGRON, *Guérilla, places fortes et villages ouverts à la frontière orientale de Byzance vers 950*, στο *Castrum 3. Guerre, fortification et habitat dans le monde méditerranéen au Moyen Age*, Μαδρίτη-Ρώμη 1988, 43-48. Επίσης, βλ. τις ανακοινώσεις στο *Les Villages dans l'Empire byzantin, IVe-XVe siècle* (εκδ. J. LEFORT – C. MORRISSON – J.-P. SODINI), Παρίσι 2005, μάλιστα Α. Ε. ΛΑΙΟΥ, *The Byzantine Village (5th-14th Century)*, 31-53 και ειδικά 37, 42, P.-L. GATIER, *Les villages du Proche-Orient protobyzantin: nouvelles perspectives (1994-2004)*, 109-110, J.-M. MARTIN – G. NOYÉ, *Les villages de l'Italie méridionale byzantine*, 154 κ.ε.

22. *Χρονικόν του 811*, εκδ. I. DUJČEV, *La chronique byzantine de l'an 811, TM 1* (1965), 212-214.41-48: Ἦσαν δὲ οἱ Βούλγαροι φραγμὸν πεποιηκότες φοβερὸν καὶ δυσδιέξοδον ἀπὸ ξύλων μεγάλων δίκην τείχους... ἦλθον ἕως τοῦ φραγμοῦ ὃν κατεσκευάσαν οἱ Βούλγαροι, ὄχυρὸν ὄντα καὶ λίαν δυσδιεξόδευτον... Καὶ ἐπειδὴ ἦν ἔξωθεν δρυγμα τάρφρον βαθείας... ἐνεπύρισαν τὴν φρακτὴν καὶ δὴ καέντων τῶν δεσμῶν, καὶ συμπεσοῦσης τῆς φρακτῆς ἐπάνωθεν τοῦ ὀρύγματος, καὶ λοιπὸν οἱ φεύγοντες ἀπροόπτως χαλῶμενοι ἐνέπιπτον εἰς τὴν τάρφρον τοῦ ὀρύγματος τοῦ πυρὸς αὐτοῖ τε καὶ οἱ ἵπποι αὐτῶν. Βλ. και σχολιασμό DUJČEV, *La chronique*, ὁ.π., 240-241.

23. Βλ. λ. μάνδραι, ΗΓΥΧΙΟΣ, *Λεξικόν (Α-Ο)*, εκδ. Κ. ΛΑΤΤΕ, *Hesychi Alexandrini Λεξικόν*, τόμ. 1, Κοπεγχάγη 1953: μάνδραι· ἔρηκ, φραγμοί, αὐλαί, σηκοὶ βοῶν καὶ ἵππων. Επίσης, βλ. στα *Αἰσωπικά*, εκδ. Α. HAUSKATH – H. HUNGER, *Corpus fabularum Aesopicarum*, τόμ. 1.2, Λιψία 1959, 186: νυκτὸς δὲ γενομένης συναπεκλείσθη καὶ ὁ θῆρ παρὰ τοῦ ποιμένου τῇ μάνδρᾳ καὶ φραγμὸς τῇ εἰσόδῳ περιετέθη

Εικ. 1. Η μάνδρα με τα πρόβατα και ο λύκος ο ἄρπαξ.

Βενετία, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, κώδικας αρ. 479, φ. 49β (11ος αι.).

(Φωτ. I. Spatharakis, *The illustrations of Cynegetica in Venice*, Leiden 2004, αρ. 104).

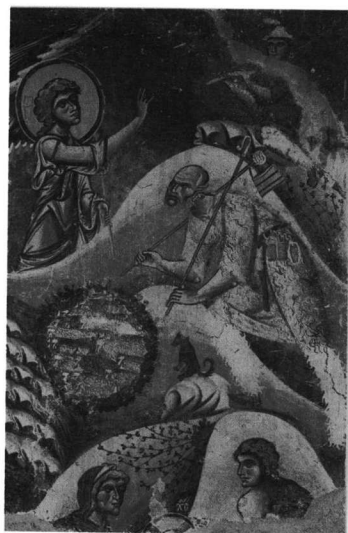
Εικ. 2. Μάνδρα με ξύλινη περίφραξη, ο κλέπτης και ο φύλακας που κοιμάται.

Βενετία, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, κώδικας αρ. 479, φ. 18β (11ος αι.).

(Φωτ. Spatharakis, *The illustrations of Cynegetica*, αρ. 36).

Εικ. 3. Κήπος περιφραγμένος και ξύλινη μάνδρα.
 Βενετία, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, κώδικας αρ. 479, φ. 18α (11ος αι.).
 (Φωτ. Spatharakis, *The illustrations of Cynegetica*, αρ. 35).

Εικ. 4. Κυκλική, «ακανθώδης» μάνδρα με σταυλισμένο ποίμνιο.
 Λεπτομέρεια από την σκηνή της Γέννησης, Κουρμπίνοβο (12ος αι.).

Φράκτες αμπελώνων και κήπων. Συχνότερα στις βυζαντινές πηγές μαρτυρούνται φράκτες για αμπελώνες ή για περιβόλια (φράκτης ή φραγμός του άμπελιού ή άμπελώνος). Στον Γεωργικό Νόμο αναφέρονται τάφροι αμπελώνων και κήπων, φραγμοί που χρησιμοποιούν πασσάλους (φραγμού πάλοι) ή γενικώς ξύλινοι φράκτες, όπως τούτο συνάγεται από τον αναφερόμενο εμπρησμό τους και τις ποινές: όποιος καίει τους φραγμούς των αμπελιών τιμωρείται δια δαρμού, σημαδεύεται στο χέρι και πληρώνει διπλή την βλάβη²⁴. Η κατασκευή των ξύλινων φραγμών, η φρακτή, συνίστατο από ξύλινους (ή σιδερένιους) πασσάλους/στύλους καρφωμένους ανά διαστήματα και από σανίδες στερεωμένες με δεσμούς πάνω σε αυτούς οριζόντια ή και κάθετα ή από διάφορα ξύλα στηριγμένα ποικιλοτρόπως στους στύλους²⁵. Ένας

καί άτεχνώς ό περίβολος κατησφάλιστο, αλλά και ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ, *Προγυμνάσματα*, εκδ. Α. PIGNANI, *Niceforo Basilace, Progimnasmii e monodie* [Byzantina et neo-hellenica neapolitana 10], Νεάπολη 1983, αρ. 4. Για μια μάνδρα με δρύφακτα που πυρπολούνται και αντικαθίστανται με σιδηροπασσάλους βλ. Βίος Νίκωνος Μετανοείτε, εκδ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, 118.35-36 (Κουτλ. 219.14), 122.1-2 (τό πάλοις σιδηροίς κατοχυρώσαι τὰ δρύφακτα τῶν αἰπολίων) (Κουτλ. 220.23) και εκδ. SULLIVAN, 198-200 § 60.83-85, 202 § 61.42. Για τα δρύφακτα και ταβλώματα βλ. λεξικό Σούδα, λ. δρύφακτοι: ξύλινοι θύρακες, τὰ διαφράγματα, ἢ τὰ περιτείχισματα, ἢ κιγκλίδες, περιφράγματα, τὰ νῦν ταβλιτὰ καλούμενα, και Σχόλια σε Αριστοφάνη Ιπταίς, εκδ. D. M. JONES – N. G. WILSON, *Prolegomena de comoedia. Scholia in Acharnenses, Equites, Nubes* [Scholia in Aristophanem 1.2, Γκρόνινγκεν 1969], 1-277, σχόλια στίχου 675: τοὺς δρυφάκτους: τὰ νῦν ταβλώματα καλούμενα, τὰ τῶν οἰκοδομημάτων ἐξέχοντα ξύλα. ἢ τὰ κάγκελα, δρυόφρακτός τις ὤν, τουτέστιν ὁ ἐκ δρυῶν φραγμός. οἱ γὰρ ἀρχαῖοι πᾶν δένδρον δρῦν ἐκάλουν, ὡσπερ και ἀκρόδρυα τὰ ἄκρα τῶν δένδρων. δρυφάκτους τὰ νῦν περιφράγματα.

24. Γεωργικός Νόμος, εκδ. W. ASHBURNER, *The Farmer's Law, Journal of Hellenic Studies* 39 (1910), 97-108 και νέα έκδοση I. MEDVEDEV – E. PIOTROVSKAJA – E. LIPSC, *Nomos Georgikos*, Λένινγκραντ 1984, κεφ. 50, 51, 58 (εμπρησμός), 66, 85. Σχόλια βλ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, ΒΒΠ 5, 287· Μ. KAPLAN, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, Παρίσι 1992, 71-73, 128-129· Α. HARVEY, *Economic expansion in the Byzantine Empire : 900-1200*, Καίμπριτζ 1989, 39, 141 (Ο Ιδιος, Οικονομική ανάπτυξη στό Βυζάντιο 900-1200, ελλ. μτφρ. Ε. ΣΤΑΜΠΟΛΙΑ, Αθήνα 1997, 231-232). Επίσης, βλ. Μ. KAPLAN, *La viticulture byzantine (VIIe-XIe siècle)*, στο *Olio e vino nell'alto Medioevo (Spoleto 20-26.04.06)*, [SCIAM 54] (2007), 181-182. Είναι ενδιαφέρον ότι στον 14ο αιώνα ο αναφερόμενος τάφρος στον Γεωργικό Νόμο δίδεται ως διώρυξ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, Έξάβιβλος, εκδ. G. E. HEIMBACH, *Constantini Harmenopolii Manuele legum sive Hexabiblos. Leipzig: Neudruck der Ausgabe*, 1851 (ανατύπ. Άαλεν 1969), Appendix 3. 4. 5-6, για τον εμπρησμό 3. 8.3 και περί φραγμών αμπελώνων και τῶν περιβολίων και τοπίων άνέτων, 2.4.53.

25. Βλ. παραπάνω, σημ. 22. Για την κατασκευή ξύλινων φραγμών βλ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Παρεκβολαί εις τήν Όμήρου Όλιάδα*, εκδ. Μ. VAN DER VALK, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, τόμ. 3 Λέιντεν 1979, 540.2: δηλοί και φραγμός ό πύκνωσις ξύλων ἔχων τῶν μὲν ὀρθῶν, τῶν δὲ ἔγκαρσιῶν, ἔρειδόντων πρὸς ἄλληλα. Για τα παλούκια ως σύνορο σε έγγραφο του 1056, *Actes de Dionysiou*, εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ [Archives de l' Athos IV], Παρίσι 1968,

παραποτάμιος αμπελώνας περιγράφεται στα τετράστιχα του Ιγνάτιου Διακόνου να προστατεύεται από παλιούρια (θριγγός ή φραγμός *ἐκ παλιουρίων*), τα οποία παρασέρνει ο φουσκωμένος ποταμός²⁶.

Οι φραγμοί κήπων και *ἀμπελώνων* σημειώνονται συχνά στους παπύρους και Βίους αγίων για παράδειγμα, στην Κύπρο το *μικρόν κηπίον* του Σπυρίδωνα είχε φραγμόν²⁷. Στην περιοχή της Βιθυνίας, γνωστότατη για την αμπελοκαλλιέργεια βυζαντινή επαρχία, οι φραγμοί προστάτευαν τα αμπέλια όχι μόνον από τα ζώα αλλά και από τους κλέπτες κατά την εποχή του τρυγητού²⁸. Επίσης, στις αμπελόφυτες περιοχές της Θράκης και Μακεδονίας οι αμπελώνες περιφράσσονταν επιμελώς και φρουρούνταν από αμπελοφύλακες, δραγάτες. Ένας μάλιστα φρουρός αμπελώνα πληγώθηκε, όταν ανέβηκε πάνω στον φράκτη για να ελέγξει²⁹. Επίσης, οι αμπελώνες στην νήσο των Νέων είχαν περιβόλους και δεν πλήττονταν θαυματουργά από την επιδρομή των ακριδών³⁰. Ήδη αναφέραμε τον περιφραγμένο αμπελώνα της μονής του Κυρίλλου του Φιλεώτη με φραγμόν κατασκευασμένο μάλλον από ξύλα αλλά και από *ἀκάνθας χονδράς*. Στον Βίο του οσίου αναφέρεται ως φραγμός τόσο ο τοιχισμένος περίβολος της μονής όσο και ο φράκτης του αμπελώνα της, ο οποίος περιγράφεται να γειτνιάζει με τη μονή. Μάλιστα, μια κρύα ασέληνη νύχτα του χειμώνα, όταν ο ανήμπορος και υπέργηρος όσιος βγήκε από το κελί του, μπερδεύτηκε στο χώρο και μόνον ο μάλλον «*ἀκάνθινος*» φραγμός του αμπελώνα τον σταμάτησε, τον προστάτεψε να μη χαθεί στην άγρια φύση,

41, αρ. 1.25. Για μια μικρή περίφραξη δένδρου βλ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ, *Προγυμνάσματα* (ό.π., σημ. 23), αρ. 55. 50-51: *καὶ πασσάλους περιεκύκλωσα καὶ λύγους τοὺς πασσάλους ἔστεφάνωσα*. Για σιδερένιους πασσάλους βλ. παραπάνω σημ. 23.

26. C. F. MÜLLER, *Ignatii et aliorum tetrasticha iambica recensita*, στο O. CRUSIUS (εκδ.), *Babrii fabulae Aesopaeae*, Λιψία 1897, 264-296, αρ. 32 a, b.

27. Βίος Σπυρίδωνος Τριμιθούντος, εκδ. P. VAN DEN VEN, *La légende de S. Spyridon, évêque de Trimithonte*, Λουβέν 1953, 18.2-3. Στους παπύρους στον 6ο-7ο αιώνα, *περιτετεχισμένον* (ἀμπελικόν χωρίον) *P.Hamb. I 23. 16-17, χώρημα P.Lond. V 1691. 10-11, περιτετεχισμένη ἄμπελος SB I 4482.5, πωμάριον σύνδεντρον περιτετεχισμένον SB I 4483.5 και P.Ross.Georg III 55.10.*

28. Βίος Εὐστρατίου, εκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, τόμ. 4, Αγία Πετρούπολη 1897, 386 § 27. Για Βιθυνία, ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Βυζαντινός οινικός πολιτισμός*, 47, 65. Γενικά βλ. Α.-Μ. TALBOT, *Byzantine Monastic Horticulture: The Textual Evidence*, στο *Byzantine Garden Culture*, 37-67 και ειδικά 61-64.

29. Βίος Εὐαρέστου, εκδ. CH. VAN DE VORST, *La vie de S. Évariste, higoumène à Constantinople*, *AnBoll 41* (1923), 315 § 28. Για τους δραγάτες βλ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, *BBP 5*, 286.

30. Βίος Ἀθανασίου Ἀθωνίτου, εκδ. J. NORET, *Vitae duae antiquae sancti Athanasii Athonitae* [*Corpus Christianorum. Series Graeca 9*], Turnhout 1982, § 208.

όπως αναφέρει ο βιογράφος³¹. Πρόκειται για μια εξαιρετική περίπτωση της εσωστρεφούς μεσοβυζαντινής αντίληψης του βιωμένου χώρου, της ασφάλειας που προσφέρει ο περιφραγμένος, προστατευμένος κήπος, παράδεισος, το περιβόλιον και κάστρον. Πάντως, σε διάφορα πρακτικά του 11ου και 12ου αιώνα σημειώνεται η ανυπαρξία φράκτη σε περιβόλια και βέβαια εξυπακούεται ότι όλα τα περιβόλια ή όλοι οι αμπελώνες δεν είχαν φραγμούς³². Αντίθετα, σε άλλα έγγραφα υπογραμμίζεται ο περιορισμός, δηλαδή τα όρια υπαμπέλου τόπου, με κύρια αναφορά στον φράκτην τῶν ἀμπελίων, του οποίου το μήκος και το ξεδίπλωμα στον χώρο αποδίδεται με την χαρακτηριστική δημώδη έκφραση κρατεί τὸν φράκτην φράκτην ἕως τοῦ... ἀκρογωνιαίου υπαμπέλου τόπου³³. Σε άλλα έγγραφα, επίσης, αναφέρονται δένδρα ἔνδον τοῦ φραγμοῦ ἢ ριζιμιές πέτρες ἔξωθεν ἢ ἔνδον φραγμοῦ ἀμπελώνος³⁴ ἢ ἀκόμη ἀμπέλια κοντά σε παράφρακτον και ἄκρον φραγμοῦ τοῦ ἀμπελίου, όπου οι φραγμοί αποτελούν τα όρια ενός περιορισμού γης, όρια ιδιοκτησιῶν³⁵. Σε πρακτικόν του 1104, όπου μάλιστα αναφέρεται η φρακτὴ τοῦ χωρίου, μνημονεύεται επίσης φρακτὴ δεσποτικῆ ἀμπελίου και περιγράφεται ἓνα περιαύλιο και ἓνα περιβόλι με διάφορα εὐκαρπα δέντρα, τα οποία εἶναι περιτετροχωμένα, δηλαδή τα περιβάλλει κυκλικά, τα περιτρέχει γύρω-γύρω λιθοπλινθόκτιστος τοῖχος, ὅπως επίσης καταγράφεται ξηροκηπίτζιν περιτροχωμένον³⁶. Οι απαντώμενοι κυρίως στα υστεροβυζαντινά έγγραφα ὅροι αὐλοπεριβόλι(ον), αὐλοτόπι(ον), ἔσωθύρι(ον), ἔσωκήπιον, ἔσωπεριβόλιον ερμηνεύονται συνήθως ως καλλιέργειες δίπλα ἢ μέσα στο χωριό³⁷.

31. Βίος Κυρίλλου Φιλεώτου, 256-257, κεφ. 54, 2. Για τους αμπελώνες στην Φιλέα βλ. KAPLAN, *La viticulture byzantine*, 194.

32. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βυζαντινά ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου Β' - Δημοσιῶν λειτουργῶν*, τόμ. 2, Αθήνα 1980, 9 αρ. 50. Για τα περιφραγμένα και τα μη περιφραγμένα ἀμπελοχώραφα, KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 64, 71-73. Γενικά για τις περιφράξεις αμπελώνων, HARVEY, *Economic expansion*, 39, 141-144 (ελλ. μτφρ. 231-236).

33. *Actes d'Iviron*, τόμ. 2, αρ. 42, 23, 28-30.

34. MM, 4, 91-92 και *Actes de Lavra*, τόμ. 1, εκδ. P. LEMERLE - A. GUILLON - N. SVORONOS - D. PAPACHRYSSANTHOU [Archives de l'Athos V], Παρίσι 1970, αρ. 57.17 και για άλλους φράκτες αρ. 24.9 και αρ. 30.21.

35. *Actes d'Iviron*, τόμ. 2, αρ. 43, 30-31, αρ. 45.35.

36. *Actes d'Iviron*, τόμ. 2, αρ. 52, 172, 339-342, 371, 417. Για το χωριό και την φρακτὴν του βλ. *Actes d'Iviron*, τόμ. 2, σχόλια 47-48 και LEFORT, *Les villages de Macédoine*, 291 (= *Société rurale*, 491).

37. Για τους ὄρους αυτούς βλ. J. LEFORT, *La représentation de l'espace et du paysage dans les documents de l'Athos*, *Castrum* 5 (1999), 103-112 (= *Société rurale*, 361-373)· επίσης LEFORT, *Les villages de Macédoine*, 291 κ.ε. (= *Société rurale*, 491 κ.ε.)· C. N. CONSTANTINIDES, *Byzantine Gardens*

Θεωρώ, όμως, ότι ενδέχεται να δηλώνουν επίσης, κυρίως τα *αύλοπεριβόλι(ο)ν*, και *αύλοτόπιον*, τις οπουδήποτε περιφραγμένες, προστατευμένες εντός αυλόγυρων κτιρίων καλλιέργειες ή άλλες αγροτικές δραστηριότητες, όταν σε έγγραφο του 897 αναφέρονται αυλές μαζί με *έρημοάμπελον* και *πατητήριον* και σε έγγραφο του 995 *αύλόπηκτα δένδρα* σε ορεινή, αλωδή περιοχή³⁸.

Φράκτες και ζώα. Παραθέτοντας επιλεκτικά χαρακτηριστικές περιπτώσεις αναφορών σε φραγμούς θα ολοκληρώσουμε τα περί φρακτών με δύο ακόμη παραδείγματα του 10ου αιώνα. Το άρθρο αυτό, ας το επαναλάβουμε, έχει ως κύριο στόχο τον εντοπισμό χαρακτηριστικών παραδειγμάτων, η εργαλειακή χρήση των οποίων, όπως και των άλλων τεκμηρίων, δεν μπορεί παρά να οδηγήσει σε προσωρινά συμπεράσματα. Συνεπώς, δεν προτείνονται ακόμη επεξεργασμένα ερμηνευτικά σχήματα για τις βυζαντινές αντιλήψεις περί φρακτών και ζώων. Σε δύο, λοιπόν, έγγραφα της αθωνικής πολιτείας, το ένα για την μονή της Λαύρας και το άλλο για την μονή των Ιβήρων, οι αναφορές στους φραγμούς μας επιτρέπουν να μεταβούμε στο κυρίως θέμα που είναι ακριβώς η προσβολή των καλλιέργειών από τα λυμαντικά ζώα, εν προκειμένω τον αγριόχοιρο και την αρκούδα, τα οποία διαρρηγνύουν τον φράκτη και καταστρέφουν την παραγωγή.

Σε χρυσόβουλλο του Νικηφόρου Φωκά (964) η μονή της Λαύρας παρομοιάζεται, σύμφωνα με τον προσφιλή στους βυζαντινούς βιβλικό συμβολισμό (Ησαΐας, 5.1-5), με αμπελώνα που τον φύτεψε ο αυτοκράτορας μαζί με τον Αθανάσιο και τον φροντίζει. Και όπως ο γεωργός κατασκευάζει

and Horticulture in the Late Byzantine Period, 1204-1453: The Secular Sources, στο *Byzantine Garden Culture*, ό.π., 87-103 και ειδικά 88-92.

38. Το έγγραφο του 897 στο *Actes de Lavra*, τόμ. 1, αρ. 2. 15-17 και σχολιασμός από J. LEFORT, *En Macédoine orientale au Xe siècle: habitat rural, communes et domaines*, στο *Occident et Orient au Xe siècle*, Παρίσι 1979, 256-257 (= *Société rurale*, 70-71) και HARVEY, *Economic expansion*, 39, 142 (ελλ. μτφρ., 76, 233). Για τα *αύλόπηκτα δένδρα*, *Actes d'Iviron*, τόμ. 1, εκδ. J. LEFORT - N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ - D. ΡΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ - Η. ΜΕΤΡΕΒΕΛΙ [Archives de l'Athos XIV], Παρίσι 1985, αρ. 9. 13. Για την αυλή, P. LEMERLE, *La Diataxis de Michel Attaliat (mars 1077)*, P. LEMERLE, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 109 σημ. 93, αλλά και J. LEFORT, *The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries*, στο *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* (επιμ. εκδ. Α. Ε. ΛΑΙΟΥ), Ουάσιγκτον, *Dumbarton Oaks* 2002, 245 και ελλ. μτφρ., *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τόμ. 1, Αθήνα 2006, 398 (το ίδιο άρθρο στα γαλλικά *Société rurale*, 409). Για τα *έσωθύρια* ειδικά της Φορολογικής Πραγματείας ή Πραγματείας της Μαρκιανής βλ. KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 112-113, 128 HARVEY, *Economic expansion*, 37-38 (ελλ. μτφρ. 70-73): LEFORT, *The Rural Economy*, 272 και ελλ. μτφρ. *Οικονομική ιστορία*, τόμ. 1, 446-448 (= *Société rurale*, 438).

ξύλινο φραγμό (σπουδαῖον περιθεῖναι φραγμόν), έτσι και ο αυτοκράτορας για την προστασία της μονής δωρίζει τίμιο ξύλο: τούτ' αὐτό πάμφρακτος καὶ ἄβατος φραγμός κατὰ τῶν ὑπεναντίων τοιούτῳ οὖν τούτῳ ὄντι πανσεβάστῳ καὶ παντίμῳ ξύλῳ περιχαρακοὶ καὶ περιτειχίζει ἡ εὐσεβῆς ἡμῶν βασιλεία τὸν αὐτῆς θεῖον ἀμπελώνα³⁹. Συγκρατούμε την ειδική ορολογία που μαρτυρεῖ φροντίδα για τον τρόπο περιφρούρησης και προστασίας: πάμφρακτος, ἄβατος φραγμός, ξύλον, περιτειχίζω, παριχαρακῶ. Στους μέσους βυζαντινούς χρόνους των επιδρομών, των ανεξέλεγκτων μετακινήσεων αλλά και της αύξησης της κτηνοτροφίας, γίνεται περισσότερο επιτακτική η περιφράξη για προστασία: μια καλλιέργεια, ένα ἀμπέλι ἢ ἕνας κήπος αλλά και ένα γήδιον, ένα χωρίον, μία μονή και μία πόλη, ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ τὸν πάμφρακτον καὶ ἄβατον φραγμόν κατὰ τῶν ὑπεναντίων. Βέβαια, η ἀποτρεπτική και προστατευτική αὐτή χρήση του φράκτη ως αὐτονόητη σπάνια ἀναφέρεται στα διάφορα ἔγγραφα, ἐνῶ ἀντίθετα ἀξιοποιεῖται συχνότατα στα θεολογικά και λογοτεχνικά ἔργα. Ἀλλά ποιοί εἶναι αὐτοὶ οἱ ὑπεναντίοι στον ἀγροτικό κόσμο του Βυζαντίου;

Στον Γεωργικό Νόμο, λοιπόν, κατονομάζονται οἱ ὑπεναντίοι κατὰ των οποίων ἔχουν κατασκευαστεῖ οἱ φραγμοί: βοῦς, χοῖρος, ὄνος, πρόβατον (καὶ πάν κτήνος). Η καταστροφή που ἐπιφέρουν (πραῖδα, πραιδεύω) σε χωράφια, κήπους ἢ περιφραγμένους ἀμπελώνες ἐπισύρει διάφορες ποινές, γνωστές ἤδη στο ρωμαϊκό δίκαιο⁴⁰. Το ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται στην ζημία που μπορεῖ να ὑποστεί το ἴδιο το ζῶον, ὅταν ἐπιχειρεῖ να παραβιάσει τὸν φράκτη. Ο νομοθέτης μολοντί ἐπικεντρώνεται στην δράση του ζώου, μεριμνᾷ τόσο για τὸν κύριο του ζώου ὅσο και για τὸν καλλιεργητή. Ἐτσι, ὁ κύριος των περιφραγμένων καλλιεργειῶν δεν ἐυθύνεται για τὴν ὅποια ζημία ὑποστεί τὸ ζῶο που ἐπιχειρεῖ να περάσει τὸν φράκτη. Δηλαδή, ἀν τὸ βόδι ἢ ὁ ὄνος προσπαθώντας να μπει σε περιφραγμένο κήπο ἢ ἀμπελώνα πέσει στην τάφρο και σκοτωθεῖ ἢ καρφωθεῖ πάνω στα παλούκια του φράκτη (ἐμπαρῆ ἐν τοῖς τοῦ φραγμοῦ πάλοις), ὁ κύριος του ἀμπελώνα ἢ του κήπου δεν φέρει καμιά ἐυθύνη⁴¹. Ἀλλά και ἀν κάποιος γεωργός συναντήσει βόδι να καταστρέφει κάποιου ἄλλου τὸν ἀμπελώνα και δεν εἰδοποιήσει τὸν κύριό του, ἀλλὰ προσπαθώντας να ἐκδιώξει τὸ ζῶο, τὸ σκοτώσει, τὸ τραυματίσει ἢ τὸ κάνει να καρφωθεῖ στα παλούκια του φράκτη, ἀναλαμβάνει ὅλη τὴν ζημία⁴².

39. Actes de Lavra, τόμ. 1, ἀρ. 5. 1-30.

40. Γεωργικός Νόμος, κεφ. 25, 38, 48-49, 85.

41. Γεωργικός Νόμος, κεφ. 50-51.

42. Γεωργικός Νόμος, κεφ. 85.

Μια αντίθετη περίπτωση, μια μετατόπιση των ευθυνών, αναφέρεται σε αθωνικό έγγραφο του 995, το οποίο προσφέρεται τόσο για την μελέτη της σχέσης της πανίδας με την χλωρίδα, της κτηνοτροφίας με τις καλλιέργειες, όσο και για την επιβεβλημένη φροντίδα στέρεης κατασκευής ενός φράκτη. Γνωστή στην έρευνα και πολλαπλώς αξιοποιημένη είναι η αναφερόμενη διένεξη ανάμεσα στην μονή του Κολοβού και στους κατοίκους των Σιδηροκαυσίων στην Ανατολική Χαλκιδική⁴³. Πρόκειται καταρχάς για μια διεκδίκηση νομής στην περιοχή της Αρσενικείας, για μια σύγκρουση ανάμεσα στους καλλιεργητές κατοίκους του χωρίου και στους ιδιοκτήτες των βοσκότοπων του δάσους, δηλαδή την μονή που έχει εγκαταστήσει παροίκους, κυρίως κτηνοτρόφους, στην περιοχή. Οι ποιμένες της μονής (όπως και πολλοί άλλοι που νέμονται την ευρύτερη περιοχή και που κατά τις περιόδους των επιδρομών διὰ τῶν ἐθνῶν περίστασιν καὶ ἐπιδρομὴν καταφεύγουν για ασφάλεια εντός του Αγίου Ὁρους⁴⁴) οδηγούν τα κοπάδια τους στα σπαρμένα χωράφια και δεν αφήνουν να φυτρώσουν τα σπαρτά αλλά κι όταν αυτά φυτρώνουν καταβασκίζονται από τα ζώα. Οι Σιδηροκαυσίτες, λοιπόν, προσφεύγουν στο δικαστήριο και όταν επέρχεται η διευθέτηση, πληροφορούμαστε ότι η μονή στην δασώδη αυτή έκταση, εκτός από ζωντανά, διέθετε υδρομύλους, κήπους και περιβόλια περιφραγμένα, σε αντίθεση με τους χωρίτες που δεν διέθεταν απολύτως τίποτε (ἢ κοινότης οὔτε μύλον οὔτε κήπον εὔρεθη κεκτημένη). Σύμφωνα με την απόφαση του κριτή απαγορεύεται στο εξής στους βοσκούς να κατεβαίνουν προς τα σπαρτά, εκτός από τους τρεις θερινούς μήνες (Ιούλιο, Αύγουστο, Σεπτέμβριο), ενώ επιτρέπεται στους Σιδηροκαυσίτες να ανεβαίνουν στα δάση και να μαζεύουν βελανίδια ή να βόσκουν τους χοίρους τους. Ὅμως, ένας πεινασμένος χοίρος, όπως είδαμε ήδη στον Γεωργικό Νόμο, μαζί με τα άλλα ζώα προσβάλλει κήπους και περιβόλια. Γνωρίζομε, μάλιστα, ότι υπήρχαν

43. *Actes d'Iviron*, τόμ. 1, αρ. 9. Για την ανάλυση και αξιοποίηση του εγγράφου, KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 56-57, 64· J. LEFORT, *Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe-XVe siècle*, στο V. KRAVARI – J. LEFORT – C. MORRISON (εκδ.), *Hommes et richesses dans l' Empire byzantin II, VIIIe-XVe siècle*, Παρίσι 1991, 66-68, 71 [= *Société rurale*, 231-233, 236]. Επίσης, LEFORT, *The Rural Economy*, 279, 284, και ελλ. μτφρ., τόμ. 1, 444, 450 (= *Société rurale*, 445, 450)· M. KAPLAN, *La commune de Sidërokausia et le monastère de Kolobou: acte du juge Nicolas (995)*, στο S. MÉTIVIER (εκδ.), *Économie et société à Byzance, VIIIe - XIe siècle. Textes et documents*, Παρίσι 2007, 91-94. Βλ. και στον παρόντα τόμο, M. KAPLAN.

44. *Actes de Lavra*, τόμ. 1, αρ. 2. 29-35 και αρ. 3. 12-16. Βλ. στον παρόντα τόμο το άρθρο του Ι. ΠΑΠΑΓΕΛΟΥ.

αγέλες χοίρων μοναστηριακές, παροικικές και άλλες⁴⁵, που μαζί με τους αγριόχοιρους και τα άλλα άγρια ζώα (που δεν αναφέρονται προφανώς από τον Γεωργικό Νόμο, καθώς δεν ανήκουν σε κάποιον για να αναλάβει την ευθύνη τους) λυμαίνονταν συχνά τις καλλιέργειες. Όσο περισσότερες περιφραγμένες καλλιέργειες υπήρχαν σε μια περιοχή που έβοσκαν χοίροι και αγριόχοιροι, όσο περισσότεροι κήποι και περιβόλια με φράκτες όχι στέρεα κατασκευασμένους, τόσο περισσότερες πιθανότητες ζημιών υπήρχαν. Ο κριτής, λοιπόν, δεν επιτρέπει στους μοναχούς ούτε να κτίσουν άλλους υδρομυλους ούτε να μεγαλώσουν τους κήπους και τα περιβόλια (*μήτε μὴν τοὺς αὐτῶν κήπους καὶ περιβόλους πλατύνειν*), αλλά απεναντίας τους συνιστά να μένουν σε αυτά που έχουν και να φροντίζουν ώστε τα κηποπεριβόλια τους να είναι πάντοτε καλά φραγμένα (*ἀλλ' αἰεὶ τῷ αὐτῷ διαμένειν μετ' ἐπιμελείας περιφραττομένους*). Αν μάλιστα αμελήσουν και αφήσουν τους φράκτες να αποσαθρωθούν και μπει κάποιο τετράποδο και προξενήσει την όποια ζημιά, δεν ευθύνεται ο ιδιοκτήτης του ζώου (*εἰ γὰρ ἐξ ἀμελείας αὐτῶν οἱ φραγμοὶ σαθρωθεῖεν, καὶ τετράποδον οἰονδήποτε εἰσφθαρὲν εἰς κήπον μικρὰν καὶ τὴν τυχοῦσαν καινοτομίαν ἐπάγει, ...τὸν τοῦ κτήνους δεσπότην...*)⁴⁶. Η ποιότητα του φράκτη και η συντήρησή του λαμβάνονται, συνεπώς, σοβαρά υπόψη για τον καταλογισμό των ευθυνών. Αλλά και για την αποφυγή τριβών απαγορεύεται η περαιτέρω εξάπλωση (*μήτε... πλατύνειν*) των περιφραγμένων περιβολιών σε μια κτηνοτροφική ζώνη.

Το παραπάνω έγγραφο, όπως και ο Γεωργικός Νόμος, δίνει αναμφισβήτητα το στίγμα μιας εποχής που έχει ως βασικό μέλημα την περιφρούρηση και την διάσωση από τις επιβουλές των υπεναντίων. Και όπως ήδη δηλώσαμε, από τους υπεναντίους επιλέξαμε να μελετήσουμε στο δεύτερο μέρος της εργασίας τον αγριόχοιρο και την αρκούδα, δύο “αυτεξούσια”, χωρίς κυρίους, λυμαντικά ζώα που προφανώς δεν μνημονεύονται στον Γεωργικό Νόμο.

Ο Αγριόχοιρος και η αρκούδα

Η σημαντική θέση που κατέχει ο φράκτης στον βυζαντινό αγροτικό χώρο, μάλιστα από τον 6ο αιώνα και εξής, θα μπορούσε να εξηγηθεί απλουστευτικά και μόνον από το γεγονός ότι με το τέλος του αρχαίου κόσμου οι μέχρι τότε ανοικτές πεδιάδες και αφύλακτες καλλιέργειες χρειάζονται προστασία καθώς βρίσκονται στο έλεος των υπεναντίων. Είναι ακριβώς η εποχή που «βάρβαροι»,

45. Βλ. στον παρόντα τόμο το άρθρο του Ι. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΥ, 453κ.ε.

46. *Actes d'Iviron*, τόμ. 1, αρ. 9.39-51.

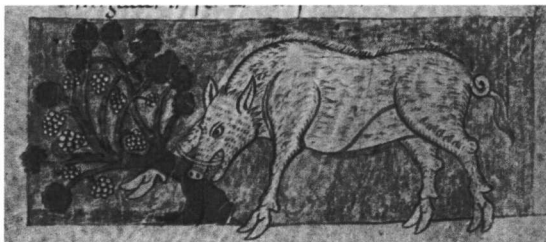
κυρίως νομάδες, και άγρια φύση εισβάλλουν σχεδόν παντού και ο ποιμενικός βίος θέτει την σφραγίδα του. Συνέπεια αυτής της εισβολής αποτελούν οι φραγμοί προστασίας πόλεων, αγρών, καλλιεργείων. Καθώς μάλιστα τα περισσότερα βυζαντινά χωρία ήταν ατείχιστα⁴⁷, ο μεσοβυζαντινός φοβισμένος και καχύποπτος άνθρωπος καταφεύγει σε περιφραγμένους ή φυσικά ασφαλείς χώρους για να προστατευτεί. Προστατευμένος από *πάμφρακτον και άβατον φραγμόν*, πόλεων, κάστρων, μονών και πύργων, ασφαλισμένος στην *φρακτή* αυτάρκειά του δεν θεάται αισθητικά τον περιβάλλοντα κόσμο, αλλά τον αντιμετωπίζει πλέον μόνον χρηστικά, θεωρώντας τον είτε ως κατάρα είτε ως ευλογία. Έτσι, μεταβάλλεται η θέαση του τοπίου και κυριαρχεί η αντίληψη της περίφραξης και του περιορισμού. Για παράδειγμα, το εσωτερικό ενός κήπου με τις καλλιέργειές του προβάλλεται ως σημαντικότερο από την θέση του κήπου στον χώρο και την θέα που προσφέρει προς τα έξω⁴⁸. Ο περίκλειστος χώρος των καλλιεργείων, των κάστρων, ακόμη ο φραγμός του σώματος, δηλαδή των αισθήσεων, προφυλάσσει και προστατεύει, οι δε θύρες αποτελούν ανοίγματα προς τον Παράδεισο μόνον για τους άγιους και τους ήρωες, ενώ για όλους τους άλλους στην καταστροφή, στην Κόλαση⁴⁹.

Στον 7ο και 8ο αιώνα, σε μια εποχή «βαρβαρικών» επιδρομών, πρωτοφανών πολιορκιών πόλεων, όπως της Θεσσαλονίκης και αυτής της ίδιας της Κωνσταντινούπολης, προσβολών της κυριαρχίας, καταπάτησης και καταστροφής των εδαφών της βυζαντινής επαρχίας, η βιβλική συμβολική του αμπελώνα και του φραγμού, τον οποίο παραβιάζει ο αγριόχοιρος, αποκτά όσο ποτέ άλλοτε επικαιρότητα. Η χριστιανική αυτοκρατορία ως *άμπελών, γεώργιον, φυταλία* που φυτεύτηκε από την δεξιά του Κυρίου προσβάλλεται επανειλημμένως και βάνουσα από τους βαρβαρικούς αγριόχοιρους, από τους εχθρούς καταπατητές και καταστροφεείς της (Εικ. 5). Ο μυθικός Καλυδώνιος κάπρος που λυμαίνεται τις καλλιέργειες ή ο βιβλικός αγριόχοιρος που καταστρέφει την άμπελο αποτελούν στο εξής προσφιλέστατο συμβολισμό. Μια

47. LAIOU, *The Byzantine Village*, 37, 42. Για το θέμα βλ. παραπάνω την σημ. 21.

48. Για τις μεσοβυζαντινές αντιλήψεις σχετικά με τους περιφραγμένους χώρους και τους κήπους, βλ. H. MAGUIRE, 'Paradise Withdrawn', στο *Byzantine Garden Culture*, 24-35, και μάλιστα 31: the ideas of enclosure and confinement came to predominate. The medieval garden wanted to look inward rather than outward.

49. C. GALATARIOU, *Open space / closed space: the perceived worlds of Kekaumenos and Digenes Akrites*, στο M. E. MULLETT – D. C. SMYTHE (εκδ.), *Alexios I Komnenos. Papers on the Second Belfast Byzantine International Colloquium (Belfast, 14-16 April 1989)*, Μπέλφαστ 1996, 303-328.

Εικ. 5. Ο αγριόχοιρος στον αμπελώνα.

Στουτγάρδη, Württembergische Landesbibliothek, ms. bib. Man. 23, φ.96β (10ος αι.).
(Φωτ. J. Le Goff, *Un Moyen Âge en images*, Παρίσι 2007, 220-221, αρ. 136).

επίσημη ή και απόκρυφη γραμματεία, που συνήθως υπηρετεί την αυτοκρατορική ιδεολογία, υιοθετεί τον συμβολισμό αυτό και με μυθολογικά αλλά κυρίως βιβλικά δάνεια καθιστά εμβληματική και διαχρονική την χρήση του αγριόχοιρου στον αμπελώνα για να εκφράσει την όποια επιβουλή κατά του χριστιανικού πληρώματος. Στους χρόνους του Ηρακλείου το αυτοκρατορικό γεώργιον το λυμαίνεται ο αβαρικός και περσικός σύαγρος. Σύμφωνα μάλιστα με αβαρικά και άλλα «βαρβαρικά» αρχαιολογικά ευρήματα ο αγριόχοιρος υπήρξε εμβληματικό στοιχείο στην πολεμική ζωή των λαών αυτών⁵⁰. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι κατά την βυζαντινοπερσική σύγκρουση επί Ηρακλείου ο πέρσης στρατηγός και αργότερα βασιλιάς έφερε το όνομα Σαρβαραζάς που σημαίνει στα περσικά ο βασιλικός σύαγρος, ο αγριόχοιρος της σασανιδικής αυτοκρατορίας, δηλαδή το ζώο το στενά δεμένο με τον ζωροαστρισμό⁵¹. Ποίηση και ιστοριογραφία του 7ου αιώνα θα αξιοποιήσουν κατά κόρον αυτή την προσωνυμία, περιγράφοντας πώς ο περσικός αγριόχοιρος προσπαθεί να σπάσει τον φράκτη και να καταστρέψει τον αμπελώνα, την χριστιανική

50. F. DAIM, Avars and Avar archaeology. An introduction, στο H.-W. GOETZ – J. JARNUT – W. POHL – S. KASCHKE (εκδ.), *Regna and Gentes: The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Λέιντεν-Βοστόνη 2003, 463- 570. Βλ. και για τον αγριόχοιρο στην βαρβαρική Δύση, G. HALSALL, Warfare and society in the barbarian West, 450-900, Νέα Υόρκη 2003, 165, 170-176, 195. Βλ. επίσης το ενδιαφέρον άρθρο με πλούσια σχετική βιβλιογραφία του M. PASTOUREAU, Chasser le sanglier. Du gibier royal à la bête impure: Histoire d'une dévaluation, στο Ο ΙΔΙΟΣ, *Une Histoire symbolique du Moyen Âge occidental*, Παρίσι 2004, 65-77.

51. C. A. MANGO, Deux études sur Byzance et la Perse Sassanide, II Héraclius Šahrvaraz et la Vraie Croix, *TM* 9 (1985), 105-118. W.E. K(AEGI), Shahrbaraz, *ODB*, 3, 1887.

αυτοκρατορία. Το θέμα παραμένει ιδιαίτερα προσφιλές και κατά τους οικονομικούς χρόνους με μετατοπισμένους πλέον τους ρόλους, καθώς οι εικονομαχοί είναι οι αγριόχοιροι που λυμαίνονται την εκκλησία⁵².

Η αναλυτική περιγραφή του συμβολικού αυτού αμπελώνα με την χρησιμοποίηση ανάγλυφων εικόνων από την αγροτική καθημερινότητα των καλλιιεργειών μάς επιτρέπει να αντλήσουμε στοιχεία για τον τρόπο περιφραξής των αμπελώνων, για τους φραγμούς γενικότερα, τους περιβόλους και για την αντιμετώπιση της επιβουλής των θηρίων του δρυμού, για τον *ἄγριον χοῖρον* ή *αλλιώς μονιόν, χλούνην, σὺν, ὕν και σύαγρον*⁵³. Για παράδειγμα, σε παραλλαγές του Φυσιολόγου αναφέρεται ο *ἄγριος μονιὸς* με όλες τις βιβλικές αναγωγές και την παραβολική χρήση του να κατατρώγει τα σταφύλια και να κατακόπτει τα κλήματα ερημώνοντας την ἀμπελο· *ἐὰν δὲ εὔρη αὐτὴν πεφραγμένην, οὐ δύναται εἰσελθεῖν ἐν αὐτῇ*, όμως θα επιχειρήσει να καταστρέψει τους φραγμούς⁵⁴. Η αντιμετώπιση δε του αγριόχοιρου σε όλες τις περιπτώσεις είναι ανελέητη. Αν, όπως θα δούμε παρακάτω, υπάρχει μια ανθρώπινη διάσταση συνδιαλλαγής του καλλιεργητή με την αρκούδα, αντίθετα με τον σύαγο δεν υπάρχει σχεδόν ποτέ προσπάθεια συνεννόησης, ούτε υποψία ανοχής και συνύπαρξης⁵⁵.

Ας δούμε, λοιπόν, πώς μια περίφραξη ορίζει τον ζωτικό χώρο του καλλιεργητή αποξενώνοντάς τον από την φύση και ταυτοχρόνως προστατεύοντάς τον από τα άγρια ζώα, όπως από τον αγριόχοιρο και την αρκούδα. Καθώς, όμως, τα περισσότερα παραδείγματα προέρχονται από Βίους αγίων,

52. I. ANAGNOSTAKIS, *Paroinia en pourpre: le pouvoir d'ivresse et l'ivresse du pouvoir à Byzance*, στο *Olio e vino nell'alto Medioevo (Spoleto, 20-26.04.06)* [SCIAM 54] (2007), 897-953, μάλιστα 906-907· Η. ΑΝΑΓΝΟΣΤΑΚΗΣ, *Ο βυζαντινός οινικός πολιτισμός. Το παράδειγμα της Βιθυνίας*, Αθήνα 2008, 13-14. Βλ. και στον παρόντα τόμο το άρθρο της Ν. ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ.

53. Από την πλουσιότατη χρήση του συμβολισμού δίδομε για παράδειγμα ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΕΓΚΛΕΙΣΤΟΣ, *Πανηγυρική Α'*, εκδ. Ν. ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ – Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, στο Ι. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ κ.ά (εκδ.), *Άγιου Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου Συγγράμματα*, τόμ. 3, Πάφος 1999, 25.30-31: *κατεστράφη τὰ δρύφακτα, καθηρέθη ὁ φραγμὸς καὶ οὐχ ἄπλῶς αὐτὴν ἐλυμήνατο ὕς ἐκ δρυμοῦ ἀλλὰ καὶ σκύλακες ἄθειοι...*· ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, *Ἱστορικά Ποιήματα*, εκδ. W. HÖRNDNER, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, Βιέννη 1974, ποίημα 45. 327-333: *εὐόικαμεν...κῆπῳ δοκοῦμεν ἐμπεφεῖς παναθλίψ, / ὄν σὺς ἀπηνῆς εἰσιὼν σφοδρῶ θράσει/ ὄλεθρον εἰργάσατο τῆς εὐδενδρίας /καὶ τῶν πρασιῶν ἠφάνισε τὴν χάριν.*

54. Φυσιολόγος (ψευδο-Βασιλείου), εκδ. F. SBORDONE, *Physiologus*, Ρώμη 1936 (ανατ. Χιλντεσχάιμ 1976), 259-299, *Περὶ μονιουῦ ἀγρίου*, κεφ. 12.

55. Στον γενικό αυτό κανόνα υπάρχουν και οι εξαιρέσεις, όπως στον Βίο Τρύφωνος, AASS Nov. IV, 338BD, όταν στα μέρη της Καισάρειας ο Τρύφων πείθει αγριόχοιρο να απέλθει στο δάσος και *περιτειχίζει* οδοιπόρο από την επιβουλή.

είναι αναμενόμενο να μας παραδίδονται πληροφορίες για θαυματουργή περιφραξη μιας καλλιέργειας ή για την εξημερωτική μετάλλαξη και εκδίωξη του αγρίου ζώου από τον άγιο. Οι πληροφορίες, βέβαια, αυτές επιδέχονται μια πιο πραγματολογική ανάγνωση. Έτσι, ενώ ως «γεγονότα» επιθυμίας – δηλαδή ως θαύματα – συνιστούν αφηγηματικά στοιχεία, εγκωμιαστικά προς τον άγιο και παιδευτικά προς ακροατές και αναγνώστες του Βίου, όμως με την εκλογίκευση του υπέρλογου μπορεί να μας προμηθεύσουν τεκμήρια για περιφράξεις, για ύπαρξη συγκεκριμένων αγρίων ζώων, των οποίων η θανάτωση ή εκδίωξη σημαίνει επέκταση καλλιεργιών και εκχερσώσεις. Είναι ενδιαφέρον να υπογραμμιστεί ότι σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις – εξαιρείται η σπάνια και παραδειγματική, παραδείσια συνύπαρξη με τα άγρια ζώα – οι ερμημίτες είναι αυτοί ουσιαστικά οι εισβολείς στην άγρια φύση, την οποία εκχερσώνουν, «πολίζουν», καλλιεργούν. Συνεπώς, τα άγρια ζώα υποχωρούν, είναι αυτά που περιορίζονται στα ενδότερα των δρυμών και κρύβονται, εξού και περιγράφονται από τους Βίους να κατεβαίνουν για να τραφούν στην πιο κοντινή τους καλλιέργεια, αυτήν του μοναστηριού.

Ιδιαίτερα χρήσιμοι για την ορολογία και την οριοθέτηση του χώρου δράσης των καλλιεργητών έναντι των άρκτων και των αγριοχοίρων στην Συροπαλαιστίνη, στα τέλη του βου αιώνα, είναι οι Βίοι του Συμεών του Στυλίτη του Νέου και του οσίου Κοπρίου. Ο όσιος Κόπριος, όταν συνάντησε στον κήπο της μονής αρκούδα να τρώει τα μαρούλια, την άρπαξε από το αυτί και την οδήγησε έξω από τον κήπο, την ασφάλισε με ευχή και έκτοτε το ζώο δεν ξαναενόχλησε τις καλλιέργειες⁵⁶. Αρκούδα, που κατάφερε να εισέλθει νύχτα στους ποτιζόμενους κήπους της μονής, όπως ακριβώς αναφέρει ο Βίος του Συμεών, και να αρπάξει μια κολοκύθα, αδυνατεί να την μασήσει: δεν της το επέτρεψε ο Συμεών, ο οποίος στην συνέχεια περιχαράκωσε (ιδού *ἐγὼ περιχαράκῶ τοὺς κήπους*), περιέφραξε τους κήπους με το σημείο του σταυρού, ώστε όποιο θηρίο θα επιχειρούσε στο εξής να μπει θα πέθαινε από αόρατη πληγή. Έτσι, μια άλλη νύκτα, ένας αγριόχοιρος (σύαγρος), που κατέβηκε από το δάσος και όρμησε να μπει στον κήπο πηδώντας πάνω από τον φραγμό, βρέθηκε νεκρός με τα πίσω πόδια του έξω από τον φράκτη⁵⁷. Και τα

56. *Συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως*, εκδ. H. DELEHAYE, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, AASS Novembris 62, Βρυξέλλες 1902 (ανατ. 1985), 75-76. BHG τόμ. 2 (1957), 2081-2082. Επί λέξει αναφέρεται: *ὅτι ταύτην ἀσφαλίσάμενος ... οὐδέποτε ὤρμησεν ἐν τῷ κήπῳ εἰσελθεῖν*.

57. *Βίος Συμεών Στυλίτου Νέου*, εκδ. P. VAN DEN VEN, *La Vie ancienne de s. Syméon Stylite le Jeune*, τόμ. 1 Βρυξέλλες 1962, 155-56, κεφ. 176. Βλ. και KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 64. A.-M. TALBOT, *Byzantine Monastic Horticulture: The Textual Evidence*, στο *Byzantine Garden Culture*, 57-59.

δύο ζώα είναι βλαπτικά και ανεπιθύμητα αλλά, αν η αρκούδα εμποδίζεται ή εκδιώκεται, ο αγριόχοιρος θανατώνεται.

Αν ο Συμεών και ο Κόπριος περιφράζουν τους κήπους τους, αντίθετα, ο Θεόδωρος ο Συκεώτης (6ος-7ος αιώνας) στην μικρασιατική Γαλατία είναι αυτός που βρίσκεται κλεισμένος μέσα σε σπήλαιο, περιορισμένος σε είδος φραγμού, σε κλωβό, όπου ασκείται δεχόμενος την επίσκεψη λύκου και επί τριετία αρκούδας. Ο βίος του, λοιπόν, χαρακτηρίζεται *διὰ τῆς εὐτάκτου καὶ ἡμερωτάτης πρὸς αὐτὸν παρουσίας ἀγρίων ζώων*, όπως σημειώνει ο βιογράφος του⁵⁸. Μια αντίστοιχη συμπεριφορά αποδίδεται στον Ιωαννίκιο, ο οποίος στις μικρασιατικές και κυρίως βιθυνιακές του περιπλανήσεις, κατά τον 9ο αιώνα, χωρίς φραγμούς και περιορισμούς θαυματούργησε με πολλά φανταστικά ή υπαρκτά ζώα και ψώμιζε μάλιστα δύο αρκούδες προς φόβο και έκπληξη των επισκεπτών του⁵⁹. Σε αντίθεση με τον Συμεώνα που τα διώχνει ή και τα θανατώνει, ο Θεόδωρος και ο Ιωαννίκιος, παρά την αναίδεια των ζώων –αναφέρεται κυρίως η αναίδεια του λύκου και του αγριόχοιρου– τα ταΐζουν και θα τους μιμηθούν στον 14ο αιώνα οι ρώσοι άγιοι Παύλος της Όμπνορα, Σέργιος του Ράντονεζ και στα νεότερα χρόνια ο Σεραφεΐμ του Σαρόφ.

Σε πολλές περιπτώσεις, παρά τους φραγμούς, παρά τις προφυλάξεις και τα μέτρα που μηχανεύονται οι καλλιεργητές, ο αγριόχοιρος, ο άγριος μονιός, κατορθώνει να καταβλάπτει τους καρπούς. Είναι η περίπτωση ενός ακόμη αγριόχοιρου που αναφέρεται στον Βίο του Συμεώνα του Στυλίτη του Νέου. Ο αγριόχοιρος κατέβαινε από το βουνό και κατέστρεφε (*πραιδεύοντος*) τις καλλιέργειες και ούτε τεχνάσματα ούτε φωνές τον φόβιζαν (*μήτε μηχανάς μήτε φωνάς ἀνθρώπων φοβούμενος*). Μπροστά στην τόση αγριότητά του (*τοσαύτην αὐτοῦ ἀγριότητα*) οι μοναχοί κατέφυγαν στον άγιο για βοήθεια. Ο Συμεών, λοιπόν, θα στείλει τον λέοντα από τα όρη της Λαοδικείας, με τον οποίο παραδείσια συμβίωνε, να κατασπαράξει τον επιδρομέα μονιόν. Αργότερα, βέβαια, ο άγιος θα τιμωρήσει και αυτόν τον ίδιο τον λέοντα ως ατακτήσαντα: κατασπάραξε ένα μοσχάρι⁶⁰. Διαπιστώνομε, λοιπόν, στα παραπάνω παραδείγματα την εφαρμογή

58. Βίος Θεοδώρου Συκεώτου, εκδ. Α.-J. FESTUGIERE, *Vie de Théodore de Sykeon*, τόμ. 1, Βρυξέλλες 1970, 28 §30.11-36.

59. Βίος Ιωαννικίου, *Vita Sancti Ioannicii, auctore Saba monacho*, AASS, Novembris, τόμ. ΠΙ, Βρυξέλλες 1894, 367AB (BHG 935). *Altera Vita Sancti Ioannicii, auctore Petro monacho*, AASS, Novembris, τόμ. ΠΙ, Βρυξέλλες 1894, 414A (BHG 936). Βλ. επίσης T. PRATSCH, *Der hagiographische Topos: griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit*, Βερολίνο 2005, 287-288.

60. Βίος Συμεών Στυλίτου Νέου, κεφ. 182-185.

της αρχής της επιβίωσης του Βυζαντινού ανθρώπου –«εσύ ή εγώ»– αλλά και την ζωόφιλη παραδειγματική στάση –«και εσύ και εγώ»– με τονισμένη την διαφορά (τα ζώα θεωρούνται αναιδή). Οι δύο αυτές στάσεις, αλλά και όσες θα μελετήσομε αμέσως παρακάτω, χαρακτηρίζονται από την ανθρωποκεντρική αποδοχή της διαφοράς ή της διαίρεσης του ανθρώπου από το φυσικό του περιβάλλον. Μόνον που η διαίρεση οδηγεί στην αναιρέση, δηλαδή την θανάτωση.

Η αναφερθείσα σχέση των αγίων με τα ζώα, καθώς αποτελεί μια σταθερά σε πολλούς βίους, θα μπορούσε να θεωρηθεί, και ως ένα βαθμό είναι, κοινός τόπος της αγιολογικής αφήγησης με στόχο να εξαρθεί η εξημερωτική και θαυματουργή δράση του βιογραφούμενου αγίου. Όσο και αν τούτο ισχύει, όπως ήδη αναφέρθηκε, πολλά στοιχεία έχουν την πραγματολογική τους αξία και θα μπορούσαν να μας πληροφορήσουν για τις αντιλήψεις, για τις καλλιέργειες, για την σχέση χλωρίδας και πανίδας, την χρήση ή υποταγή, εκδίωξη ή εξολόθρευση των αγρίων ζώων⁶¹. Για την χρήση των αγρίων ζώων ως μεταφορικών μέσων ενδιαφέροντα στοιχεία προσφέρει π.χ. η θρυλούμενη χρησιμοποίηση της αρκούδας αντί όνου, θέμα που συναντούμε στον Βίο του οσίου Κοπρίου. Ο όσιος ευρισκόμενος στο όρος υποχρέωσε την αρκούδα, που του πλήγωσε τον όνο, να μεταφέρει εκείνη τα ξύλα⁶². Η χρήση, επίσης, άλλων αγρίων ζώων ως μεταφορικών εφημολογείτο στον 14ο αιώνα, όπως για παράδειγμα για τον πατριάρχη Αθανάσιο, που κατηγορήθηκε ότι φόρτωσε λύκο με λαχανικά –κατά μια άποψη λυκάνθρωπο– και τύφλωσε γαϊδαρο (ή έκοψε τα αυτιά του) γιατί μπήκε και κατάρτησε τον κήπο της μονής⁶³.

61. Για το θέμα βλ. γενικά P. BOGLIONI, *Il Santo e gli animali nell'alto medioevo*, στο *L'uomo di fronte al mondo animale nell'alto medioevo* [SCIAM 31], Σπολέτο 1985, 935-993· M. MONTANARI, *Uomini e orsi nelle fonti agiografiche dell'alto medioevo*, στο B. ANDREOLLI – M. MONTANARI (ΕΚΔ.), *Il bosco nel medioevo*, Μπολόνια 1988, 55-72 (= *Symbole des Alltags - Alltag der Symbole: Festschrift für Harey Kühnel zum 65. Geburtstag*, εκδ. G. BLATSCHITZ κ.ά., Γκρατς 1992, 571-588)· C. SANTSCHI, *Des ermites et des ours: étude sur les ermites de Suisse orientale*, Γενεύη 2004.

62. Συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως, 75-76. Ενδέχεται η ιστορία να είναι μερικώς μεταγενέστερη του χρόνου δράσης του οσίου.

63. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικά Ιστορία*, εκδ. A. FAILLER, *Georges Pachymères, Relations Historiques*, τόμ. 3, Παρίσι 1999, VIII.14, 161.9-16· A. FAILLER, *La version brève des Relations Historiques de Georges Pachymères*, τόμ. 2, Παρίσι 2002, 34. Βλ. και γενικότερα St. EFTHYMIADIS, *Animals in and out of Town: Their Use in Byzantine Historical Narratives*, στο *Fauna and Urban Space*, A three-day conference organised by The Department of Medieval Studies Central European University in Budapest Hungary 17th-19th March 2008 (abstracts: <http://www.beasts-in-the-woods.org/abstracts.html>).

Εικ. 6. Η αρκούδα μεταφέρει τις αποσκευές του Αγίου Αμάνδου. Μικρογραφία χφ. με τον Βίο του αγίου Αμάνδου. Valenciennes, Bibliothèque municipale, ms. 500, φ. 61α (12ος αι.).

Πάντως, η θρυλούμενη χρησιμοποίηση της αρκούδας ως μεταφορικού μέσου υπήρξε θέμα ιδιαίτερα προσφιλές στην δυτική αγιολογία (Εικ. 6)⁶⁴. Αλλά και στην βαλκανική αγιολογία το θέμα της ζευγμένης αρκούδας αξιοποιείται στα θαύματα του οσίου Ναούμ, του οσίου Θεοφάνη της Νάουσας και του οσίου Νικάνορα: η αρκούδα παίρνει τη θέση του υποζυγίου που είχε κατασπάρξει ή πληγώσει, δηλαδή αντικαθιστά το γαϊδουράκι που κουβαλούσε υλικά για κτίσιμο (Εικ. 7α, β)⁶⁵. Εδώ αξίζει να αναφερθεί ότι κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους –σε αναντιστοιχία με τα νεότερα χρόνια– δεν διαθέτομε, από όσο γνωρίζω, πληροφόρηση για αρκούδες στην ελληνική χερσόνησο, εξαιρουμένης της Θράκης⁶⁶.

64. Βλ. σχετικά στα έργα Α. ΒΗΛΑΥ, *L'ours au Moyen Âge*, Βρυξέλλες 2003-2004· R. E. BIEDER, *Bear*, Λονδίνο 2005· SANTSCHI, *Des ermites et des ours*, ό.π.: Μ. PASTOUREAU, *L'ours. Histoire d'un roi déchu*, Παρίσι 2007.

65. Βλ. σχετική βιβλιογραφία Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, στο *Icons from the Orthodox Communities of Albania. Collection of the National Museum of Medieval Art, Korçe* (εκδ. Α. ΤΟΥΡΤΑ), Θεσσαλονίκη 2006, 111-112, αρ. 35. Πάντως, εκτιμώ ότι το θέμα μάλλον προέρχεται από την Κεντρική Ευρώπη και αξιοποιείται στην βαλκανική κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Επίσης, πληροφορίες, αρκετά νεότερες, για σχέση των νέων αυτών αγίων με αρκούδες υπάρχουν στα παρακάτω έργα: Αρχιμ. ΠΑΛΑΜΑΣ ΚΥΡΙΑΛΙΔΗΣ, *Ξενάγηση στην Ιερά και Σεβασμία Μονή του Τιμίου Προδρόμου Σκήτews Βεροίας*, Ν. Νικομήδεια Ημαθίας 2001· Σ. Ι. ΜΠΑΛΑΤΣΟΥΚΑΣ, *Οι Άγιοι και το φυσικό περιβάλλον*, χ.χ. Για τα πολύ μεταγενέστερα θαύματα με αρκούδες του αγίου Νικάνορα, στο *Άγιος Μηνάς*, τριμηνιαία έκδοσις τής ιεράς μητροπόλεως Καστορίας, τεύχος 39 (Απρίλιος-Ιούνιος 2009), 5-7.

66. Η ζωοαρχαιολογία σίγουρα μπορεί να προσφέρει την ελλείπουσα πληροφόρηση. Βλ., πάντως, ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *ΒΒΠ* 5, 417-418, όπου, όμως, ο αναφερόμενος Όλυμπος είναι ο Βυθινικός και

Εικ. 7α. Εικόνα του αγίου Ναούμ (18ος αι.). Τίρανα, Εκκλησία του Ευαγγελισμού.
(Φωτ. *Icons from the Orthodox Communities of Albania*, 111-112, αρ. 35).

Εικ. 7β. Λεπτομέρεια από την εικόνα του αγίου Ναούμ
με την επιγραφή ΖΕΥΓΗ ΤΗΝ ΑΡΚΟΥΔΑ ΕΙΣ ΤΟ ΑΜΑΞΗ (18ος αι.).

Για την Καλαβρία, σε κατάφωρη αναντιστοιχία με την απουσία αρκούδων κατά τα νεότερα χρόνια, διαθέτομε μαρτυρίες για ύπαρξή τους κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Σε βίους ιταλιωτών αγίων η λυμαντική δράση του αγριόχοιρου και της αρκούδας, μολονότι αποτελεί τελικά κοινό τόπο, χρησιμεύει σήμερα στους ιστορικούς της ιταλικής πανίδας για να υποστηρίξουν την ύπαρξη αυτών των αγρίων ζώων στην μεσαιωνική Νότια Ιταλία⁶⁷. Επίσης, οι κήποι που καταπατούνται, τα όσπρια, οι οπώρες, τα μελισσοφατνία που κλέβονται από την καλαβρέζικη αρκούδα και τον αγριόχοιρο, οι ασφαλισμένοι χώροι στους σκαμμένους βράχους και στα αλώνια, όπου αποθηκεύονται τα σιτηρά και τα κρασιά, αποτελούν πολύτιμες πληροφορίες για τις καλλιέργειες και τις αγροτικές πρακτικές της περιοχής⁶⁸. Στον Βίο του Ηλία του Σηλαιώτη άρκτος κατεβαίνει από το απέναντι στην μονή όρος και τρώγει το μέλι από τις κυψέλες. Σε αντίθεση με τον πνευματικό πατέρα του Κυρίλλου του Φιλεώτη του 11ου αιώνα, για τον οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω, ο Σηλαιώτης του 9ου-10ου αιώνα θα απευθύνει τον λόγο στην αρκούδα και θα την πείσει ότι δεν πρέπει να κλέβει τους κόπους των μοναχών. Πρόκειται για μια εποχή που ακόμη παράγει “πολύ” θαύμα⁶⁹ και πιστεύει, τουλάχιστον στα μοναστικά της κέντρα, στην προπρωτική, στην προ της πτώσεως συνεννόηση ζώων και ανθρώπου *ἐν τῷ παραδείσῳ*.

όχι ο Μακεδονικός. Για τα υστεροβυζαντινά χρόνια δίδεται η πληροφορία από τον Κυριάκο τον Αγκωνίτη για ύπαρξη αγριόχοιρων και αρκούδων στην Πελοπόννησο, βλ. *Νέος Ἑλληνομνημῶν* 5 (1908), 418-419 και Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, *Βασίλειος Διγενής Ἀκρίτας*, τόμ. 1-2 Αθήνα 1941 (επανατ. 1970), τόμ. 1, 82 σημ. στχ. 1420 και τόμ 2, 39 σημ. στχ. 111. Επίσης, D. A. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Le Despotat grec de Morée 1262-1460, édition revue et augmentée par Chryssa Maltezou*, II, *Variorum Reprints*, Λονδίνο 1975, 246-247. Για την περιγραφή της Πελοποννήσου βλ. R. SABBADINI, *Ciriaco d'Ancona e la sua descrizione del Peloponneso trasmessa da Leonardo Botta*, στο *Miscellanea Ceriani*, Μιλάνο 1910, 183-247.

67. U. D' ANDREA, *Catture ed uccisioni di orsi e lupi in provincia di Chieti durante i secoli passati*, *Tipografia Abbazia di Casamari* (Fr), 1988. C. GUACCI, *Zoonimi e fauna del Matese*, Isernia, 1995. L. MAMMARELLA, *Orsi e serpenti ed altra fauna selvaggia d'Abruzzo*, Ρώμη 1992. A. PESAVENTO, *La presenza del cervo e dell'orso in provincia di Crotone*, *La Provincia* 20-21/2004 και *Area Locale* 6 (2004), 8-9 και <http://www.storiadellafauna.it/scaffale/testi/pesave/Crotone3.html>.

68. Για το θέμα βλ. γενικότερα Ph. DITCHFIELD, *La culture matérielle médiévale. L'Italie méridionale byzantine et normande*, Ρώμη 2007.

69. Για την μετά τον 10ο αιώνα συζητούμενη και καταγεγραμμένη, ακόμη και στους βίους αγίων, έκπτωση του θαύματος βλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Τροφικές δηλητηριάσεις στο Βυζάντιο. Διατροφικές αντιλήψεις και συμπεριφορές 6ος-11ος αι., στο Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία, Πρακτικά Ημερίδας, Περί της διατροφής στο Βυζάντιο (Θεσσαλονίκη, 4 Νοεμβρ. 2001)*, επιμ. Δ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ-ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ, Αθήνα 2005, 84-86 και βιβλιογραφία 104 σημ. 108.

Αξίζει να παρουσιασθεί η σχέση του Σηλαιώτη με την αρκούδα αναλυτικότερα. Η αρκούδα περιγράφεται ως δεινόν θηρίον που έκλεβε συχνά τις πήλινες κυψέλες (σουλούσα από τῶν ἀγγείων τῶν μελισσῶν), έφευγε ανενόχλητη, τις έσπαζε και έτρωγε το μέλι. Σημειωτέον ότι για να προστατεύονται από τις κλοπές και τα λυμαντικά ζῶα οι κυψέλες περιβάλλονταν συνήθως από φράκτη ή από πετρόκτιστο τοιχίο και ο περιφραγμένος αυτός χώρος στα νεότερα χρόνια εκκαίτο «μελισσομάντρι» ή «μελισσόκηπος». Τα Γεωπονικά, μάλιστα, αναφέρουν πώς θριγκίον περιοικοδομήσαι έξ ἀραιῶν λίθων, περίβολο με πολλές θυρίδες για να μπαινοβγαίνουν οι μέλισσες⁷⁰. Ο Σηλαιώτης, λοιπόν, όταν είδε την αρκούδα να κατέρχεται μια μέρα για να κλέψει μέλι πιθανότατα από κάποιο μελισσόκηπο, αποφάσισε να την αντιμετωπίσει. Με αυστηρή φωνή την επέπληξε λέγοντάς της ότι είναι αναίσχυντη που κλέβει τους κόπους των μοναχών και την διέταξε να φύγει και να μη επιστρέψει ποτέ πλέον. Και το θηρίο ὡσπερ λογική φύσις εύαισθήτως δεξαμένη τήν παραγγελίαν τοῦ Ἁγίου, κατέβασε το κεφάλι και έφυγε τεταπεινωμένον και κατησχυμένον⁷¹. Ανθρώπινα αισθήματα και λογικές συμπεριφορές προβάλλονται πάνω στην αρκούδα. Τούτο διευκολύνεται και από το γεγονός ότι η αρκούδα θεωρείται ζῶον συνετό, που μοιάζει κατά πάντα στον άνθρωπο, βαδίζει όρθιο και έχει τα ίδια μέλη με αυτόν: Ἄρκτος θηρίον έστί, ζῶον δασύ και νωθρόν, κατά πάντα έοικός τῷ ἀνθρώπῳ, συνετὸν και ὀρθά βαδίζειν θέλων. Τούτου τοῦ ζῶου έκαστον μέλος πεποιήται πρὸς έκαστον μέλος τοῦ ἀνθρώπου⁷². Η αντιμετώπιση, λοιπόν, της αρκούδας από τον Σηλαιώτη χαρακτηρίζεται ακριβώς από τον ανθρωποκεντρισμό, που τον γνωρίζουμε στην ακραία του μορφή στην Ιταλία του 6ου αιώνα από την διήγηση του Γρηγορίου του Διαλόγου για την αρκούδα-βοσκό σε κοπάδι στην Νόρσια της Ούμπριας⁷³. Η αντιμετώπιση αυτή, η προβολή δηλαδή στο ζῶο ανθρωπινων αναγκών και ηθικών φραγμών, όσο κι αν χαρακτηρίζεται από ζωοφιλία και

70. Γεωπονικά, 15. 2.9 . Βλ. και ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, ΒΒΠ 5, 297-298.

71. Βίος σίου Ἡλιοῦ Σηλαιώτου (BHG 581), AASS Sept. III, 867A· PESAVENTO, La presenza del cervo e dell'orso, 8-9.

72. Κυρανίδες, εκδ. D.V. KAIMAKES, *Die Kyraniden*, Μαιζενχάιμ αμ Γκλάν 1976, 2.1. Για την από την αρχαιότητα πίστη στην ένωση ανθρώπων με αρκούδες και την γέννηση παιδιών βλ. A. MIQUEL, *Les Arabes et l'ours*, Χαϊδελβέργη 1994, 60-68 και PASTOUREAU, *L'ours*, 87-118.

73. GRÉGOIRE LE GRAND, *Dialogues*, III 15, εκδ. A. DE VOGUE, γαλλική μετάφραση P. ANTIN, *Sources Chrétiennes*, τόμ. 251, 260, 265, Παρίσι 1978-1980. Βλ. εκτενή σχολιασμό A. BORST, *Lebensformen im Mittelalter*, Φραγκφούρτη-Βερολίνο 1973 και ιταλική μετάφραση *Forme di vita nel Medioevo*, Νεάπολη 1990, 215-219· PASTOUREAU, *L'ours*, 139-143. Επίσης, για τις αρκούδες και το μέλι βλ. GRÉGOIRE LE GRAND, *Dialogues*, III 26 και MONTANARI, *Uomini e orsi nelle fonti agiografiche*, 61.

σεβασμό, είναι άσχετη με τον οικοβιοκεντρισμό, όπως επαναλαμβάνεται τελευταία κυρίως από θεολογικούς κύκλους. Ο ανθρωποκεντρισμός πρεσβεύει ότι τα ζώα υπάρχουν μόνο σε σχέση με τον θεό και τον άνθρωπο και δεν τους αναγνωρίζει τελικά παρά «εργαλειακή» αξία. Η οικοκεντρική προβληματική, αντίθετα με την ανθρωποκεντρική, πρεσβεύει ότι η φύση έχει εγγενή αξία και δεν χρειάζεται ούτε άνθρωπο ούτε θεό για να της την αναγνωρίσει ή να της την αποδώσει⁷⁴.

Πάντα στη μεσοβυζαντινή Καλαβρία μια ακριβώς όμοια ιστορία με αυτήν του Σηπλαιώτη επαναλαμβάνεται σύμφωνα με τον Βίο των οσίων Χριστοφόρου και Μακαρίου των Σικελών. Παρά την φύλαξη των καλλιεργειών ακόμη και τις νύχτες, μια άρκτος λυμαίνεται τα όσπρια που είχαν σπείρει οι μοναχοί σε ξεχερσωμένο, υλοτομημένο χώρο. Ο Χριστόφορος, όταν με την σειρά του αναλαμβάνει να φυλάξει τις καλλιέργειες, ομιλεί στην αρκούδα. Η ερώτηση μάλιστα που της απευθύνει εμπεριέχει την αμφιβολία για την αντιμετώπισή της, μια αντιμετώπιση που μόνο σε μια αρκούδα είναι δυνατή και σχεδόν σπάνια σε άλλο λυμαντικό ζώο. Είναι ως να απευθύνεται σε άνθρωπο με λογική, αισθήματα και ηθική, όταν την ερωτά αν είναι σταλμένη από τον θεό για να τους τιμωρήσει ή αν είναι δική της επιλογή η αδικία που πράττει στους μοναχούς: *Ἡ δὲ ἄρκτος ταῦτα ἀκούσασα παρὰ τοῦ γέροντος, τὴν κεφαλὴν κάτω κλείνας, ὡς οἶά τις λογικὴ φύσις, ἤσθητο τῶν λεγομένων, αἰδεσθεῖσα τοῦ μεγάλου τὰ ῥήματα καὶ τὴν ἀρετὴν· καὶ ἀπ' ἐκείνης τῆς ὥρας οὐκ ἔτι ἐφάνη ἐν τοῖς ὀρίοις ἐκεῖνοις, ἀλλὰ καταλίψασα τὸν ἴδιον φωλεὸν ἀπεδήμησεν ἐν ἑτέροις τόποις.* Η άρκτος συναισθάνεται ως αμαρτωλός άνθρωπος την αδικία, αισχύνεται για την πράξη της και πείθεται να μετακομίσει⁷⁵. Μια όμοια αντιμετώπιση αρκούδας που επίσης τρώγει τα μελίτσια των μοναχών παραδίδεται στον Βίο του Φαντίνου του Νέου του 10ου αιώνα. Οι μοναχοί σπλίζονται για να την εξοντώσουν,

74. Για τα παραπάνω, A. NESS, *Ecology, community and lifestyle*, Cambridge University Press 1989, και μάλιστα 164-165· T. REGAN, *Animal Rights, Human Wrongs: An Introduction to Moral Philosophy*, University of California Press 1983· Ο ΙΔΙΟΣ, *Empty Cages: Facing the Challenge of Animal Rights*, Μέριλαντ 2005. Για τα στοιχεία ταυτότητας μιας βυζαντινής περιφέρειας, τα οποία περιέχονται στα λόγια και την συμπεριφορά του Σηπλαιώτη, και για τα θηρία του καλάμου, A. GUILLOU, *Processus identitaire d'une périphérie*, στο *Ο Ιταλιώτης ελληνισμός από τον Ζ' στον ΙΒ' αιώνα*, Αθήνα 2002, 163-179 και ειδικά 176-179.

75. *Βίος οσίων Χριστοφόρου και Μακαρίου*, εκδ. I. COZZA-LUZI, *Historia et laudes ss. Sabae et Macarii*, Ρώμη 1893, κεφ. 15. Για την αγάπη της αρκούδας στα όσπρια υπάρχει και η παρομοίωση ανθρώπου που τρώγει θέρμια ως άρκτος, βλ. *Βίος Συμεών σαλοῦ*, εκδ. A.-J. FESTUGIERE - L. RYDÉN, *Leóntios de Néapolis, Vie de Syméon le Fou et Vie de Jean de Chypre*, Παρίσι 1974, 87.

όμως ο όσιος (ἄλλος Ἀδὰμ πρὸ τῆς παρακοῆς γεγονώς) την προειδοποιεῖ για τον θάνατο που την περιμένει και την πείθει να μην επανεμφανισθεῖ στην περιοχή⁷⁶. Ο Φαντίνος, επίσης, σε μια ἄλλη περίπτωση ηρέμησε με τον λόγο του και ἐδίωξε μακριὰ πεινασμένους αγριόχοιρους που τους συνάντησε στο δάσος να τρώνε τα αγριάπυδα και οι οποίοι τον κυκλώσανε απειλητικά⁷⁷.

Από τα παραπάνω παραδείγματα αυτό που θεωρῶ τελικά ὅτι προκύπτει ως σημαντικό, μεταξύ ἄλλων, περισσότερο και από την πειθὸ των λόγων του μοναχοῦ, που βεβαίως συμβολίζει τον ἔλεγχο του ανθρωποῦ πάνω στην φύση⁷⁸, εἶναι η ἀπόλυτη ανθρωποκεντρικὴ αντιμετώπιση των ζώων και ειδικά της αρκούδας. Συνάγεται, επίσης, η συντελούμενη καθαίρεση και εκδίωξη του βασιλέα της ευρωπαϊκῆς Φύσης ἐν ἑτέροις τόποις⁷⁹ ἀλλὰ και πῶς η παραβίαση των ορίων του φραγμοῦ μετατρέπεται σε παραβατικότητα. Πρόκειται, ἐξἄλλου, για την πλέον προσφιλή παραβολικὴ χρήση του φραγμοῦ στις κατηχήσεις και στα θεολογικά ἔργα. Ὅμως, ἐδῶ οι φραγμοὶ ἀλλάζουν ρόλους, καθὼς η εκδίωξη δημιουργεῖ περιορισμὸ δράσης και οι αρκούδες εἶναι αυτές που σταδιακά περιορίζονται στους δρυμούς μέχρι την τελικὴ εξαφάνισή τους. Η αρκούδα παντοῦ εκδιώκεται, ἀναγκάζεται να φύγει μπροστὰ στις εκχερσώσεις και τις νέες καλλιέργειες, για τις οποίες κάνουν λόγο οι Βίοι. Ἀν στην ὑστερη ἀρχαιότητα οι αρκούδες εξαφανίζονται σταδιακά ἀπὸ τις πόλεις –κυρίως η τιμωρός και στα θεάματα χρήση τους–, στους μέσους χρόνους ἀρχίζει η υποχώρηση και εξαφάνισή τους ἀπὸ τον ἴδιο το φυσικὸ τους χώρο⁸⁰. Βέβαια, η τιμωρός αρκούδα συνεχίζει να ὑπάρχει στην καθημερινότητα των ἀνθρώπων. Ἐτσι, πάντα στον Βίο του Ηλία του Σπηλαιώτη, σε ἓνα ἄλλο επεισόδιο, ὑπάρχει η θηριώδης πλευρά του ζῶου μακρὰν και πέραν της παραδείσιας συνυπαρξης ἢ

76. Βίος ὁσίου Φαντίνου τοῦ Νέου, ἐκδ. E. FOLLIERI, *La vita di san Fantino il Giovane*, Βρυξέλλες 1993, § 24. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Βυζαντινὴ μελνυμία και μελίκρατος πότος. Ἀντιλήψεις για τη χρήση των μελισσοκομικῶν προϊόντων στο Βυζάντιο ὡς τον 11ο αἰώνα, στο *Η Μέλισσα και τα προϊόντα της, ΣΤ' Τριήμερο Ἐργασίας (Νικίτη, 12-15 Σεπτ. 1996)*, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Ἀθήνα 2000, 172-173.

77. Βίος ὁσίου Φαντίνου τοῦ Νέου, § 12.

78. A.-M. TALBOT, *Byzantine Monastic Horticulture: The Textual Evidence*, στο *Byzantine Garden Culture*, 57-59.

79. PASTOUREAU, *L'ours*, 123 κ.ε.

80. PASTOUREAU, *L'ours*, 125-131. C. GASPARD, *Tracing the Elusive Bears of Late Antique Antioch: The damnatio ad bestias in the Life of St. Symeon the Elder Stylite*, στο *Fauna and Urban Space*, A three-day conference organised by The Department of Medieval Studies Central European University in Budapest Hungary 17th-19th March 2008 (abstracts: <http://www.beasts-in-the-woods.org/abstracts.html>).

συνδιαλλαγής. Εδώ πλέον η ανθρώπινη παραβατικότητα που δεν είναι εγγενής, όπως πρεσβεύει η δυτική θεολογία, αλλά υπόθεση ανθρώπινης επιλογής⁸¹, τιμωρείται από την αρκούδα. Στα τής άγιας Άγάθης μέρη μια αρκούδα τιμωρεί οινόφιλο μοναχό που αθέτησε τις εντολές και μόλις είχε βγει από το καπηλειό: τον καταξέσκισε σε όλο του το κορμί αφήνοντάς τον ημιθανή και με κομμένο το αυτί⁸². Η τιμωρός αυτή αντίληψη υπάρχει, όπως ήδη διαπιστώσαμε, και στην διττή ερώτηση του Χριστοφόρου προς στην αρκούδα που κατάστρεφε τα όσπρια. Πρόκειται για μια δράση της τιμωρού άρκτου πολύ διαφορετική από αυτήν της αρκούδας στην αρένα κατά το *damnatio ad bestias* των χριστιανών μαρτύρων και τις θηριομαχίες στις πρωτοβυζαντινές πόλεις⁸³.

Στα επόμενα παραδείγματα από Βίους αγίων του 11ου αιώνα και εξής, με τα οποία θα ολοκληρώσουμε την επισκόπηση των βυζαντινών αντιλήψεων για την αρκούδα και τον αγριόχοιρο, διαπιστώνεται μια σημαντική μετατόπιση, καθώς ο ίδιος ο άγιος είναι πλέον επιφυλακτικός και πραγματιστής μπροστά στον κίνδυνο του αγρίου ζώου. Πρόκειται για μια διαφορετική πρόσληψη της αρκούδας, όπως αυτή για παράδειγμα στον Βίο του Λαζάρου του Γαλησιώτη. Η αρκούδα, που συναντά ο όσιος μέσα στην ομίχλη κατά την ανάβασή του στο Αργαίο όρος στην Καππαδοκία, εκλαμβάνεται ως δαιμονικός πειρασμός. Ο όσιος, αν και πέφτει κυριολεκτικά πάνω της και την αγγίζει, προσποιείται πως την αγνοεί. Και οι δύο, θηρίο και όσιος, συνεχίζουν χωριστά τον δρόμο τους στο καππαδοκικό όρος⁸⁴. Σε μια άλλη περίπτωση, πάντα στον ίδιο Βίο, κοντά στην Έφεσο στην περιοχή του όρους Γαλησίου, όπου ο όσιος ασκήτευε πάνω σε στύλο, μοναχός που τον επισκέπτεται διηγείται έντρομος ότι συνάντησε κατά την αναβασή του δύο αρκούδες να παλεύουν. Στην απορία του μοναχού γιατί δεν τον έβλαψαν ο όσιος Λάζαρος ερμηνεύοντας το συμβάν κατά τρόπο απολύτως φυσιοκρατικό, πέραν του θαύματος, απαντά: αν κάποιος δεν

81. Για το θέμα αυτό με βάση τον Βίο του Σηλαιώτη, GUILLOU, *Processus identitaire*, 176-179.

82. Βίος οσίου Ήλιου Σηλαιώτου (BHG 581), AASS Sept. III, 867B. Για την τοπογραφία του Βίου, St. CARUSO, La «χώρα Σαλινών» nell'agiografia storica italo-greca, στο *Ad Contemplandam Sapientiam. Studi di Filologia, Letteratura Storia in memoria di Sandro Leanza*, Καταντζάρο 2004, 55-96, για την Sant Agata με όλη την σχετική βιβλιογραφία 61 σημ. 41 και τα σχετικά με την αρκούδα 84, 87-88.

83. GASPARD, *Tracing the Elusive Bears*, ό.π.

84. Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου, εκδ. H. DELEHAYE, AASS *Novembris*, τόμ. 3, Βρυξέλλες, 1910 (ανατ. *Culture et Civilisation*, 1965), 517.B-C: και ούτε αυτός ούτε εκείνη ήσθοντο έτερος τής του έτέρου βαδίσσας, έως ου έλθόντες άλλήλοις προσέκρουσαν.

επιχειρήσει να τους κάνει κακό, αυτές δεν επιτίθενται (*ἐὰν μὴ τις ἐπιχειρήσειε τοῦ κακῶσαι αὐτάς, οὐχ ὀρμῶσι κατ' αὐτοῦ*)⁸⁵. Διαπιστώνεται, λοιπόν, η μεταβάση από τη θαυμαστή προπρωτική συνύπαρξη στον αναπόφευκτο πραγματισμό. Από την αρκούδα που υπακούει και υποτάσσεται στην αρκούδα πειρασμό ή άγριο θηρίο. Έχομε, δηλαδή, μεταβεί σε μια αντιμετώπιση που χαρακτηρίζεται από την έκπτωση του θαύματος και τον πραγματισμό της επιβίωσης⁸⁶. Εδώ πλέον το άγριο ζώο, η αρκούδα εν προκειμένω, χρειάζεται προσοχή, πρέπει να αποφεύγεται, να αγνοείται γιατί, αν το πειράξεις, θα σε βλάψει. Τούτο διαπιστώνεται εναργέστερα στο τελευταίο παράδειγμα φραγμών και άρκτων, σε αγιολογικό κείμενο της εποχής των Κομνηνών.

Στην Φιλέα της ΝΑ Θράκης, στην επαρχία Δέρκων, μόλις λίγα χιλιόμετρα από τον Εύξεινο Πόντο, η οικογένεια του οσίου Κυρίλλου του Φιλεώτη (1016-1110), αλλά και η μονή που ίδρυσε στα τέλη του 11ου αιώνα ο αδελφός του με τις χορηγίες του Αλεξίου Κομνηνού, είχαν τους αμπελώνες τους, ένας μάλιστα αμπελώνας της μονής προστατευόταν από τον απαραίτητο φραγμόν⁸⁷. Ας επαναληφθεί ότι στον Βίο του Κυρίλλου καλείται φραγμός τόσο ο τοιχισμένος περίβολος της μονής όσο και ο φράκτης του αμπελώνα της⁸⁸. Αλλά, όπως επίσης αναφέρθηκε εισαγωγικά, όλα τα περιβόλια ή όλοι οι αμπελώνες δεν είχαν φραγμούς. Έτσι και σε μια άλλη περίπτωση στον ίδιο Βίο, όταν γίνεται λόγος για τους οικογενειακούς αμπελώνες του Κυρίλλου στην περιοχή της Φιλέας, δεν αναφέρεται τίποτε για φραγμούς, εν αντιθέσει με τον αμπελώνα της μονής⁸⁹. Και τούτο σε μια εποχή που σύμφωνα με τον βιογράφο άγρια ζώα, αγριόχοιροι δαιμονικοί (*σύαγρος ἐρημικός ἔχων τοὺς ὀφθαλμοὺς αἱματώδεις*)⁹⁰ και ειδικά μια άγρια αρκούδα, λυμαίνονταν την γύρω περιοχή. Μια άγρια, λοιπόν, αρκούδα ταλαιπωρούσε τον πνευματικό πατέρα του Κυρίλλου στον Βόσπορο, ούτε πενήντα χιλιόμετρα από την Κωνσταντινούπολη, στην Νεάπολη του Στενού, στην μονή του Αγίου Φιλίππου: έκλεβε τα λιγοστά μελισσοφάτνια, τις

85. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου*, 529-530 και 594EF (*Βίος* από πατριάρχη Γρηγόριο Β').

86. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Τροφικές δηλητηριάσεις στο Βυζάντιο, 84-86.

87. *Βίος Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτου*, εκδ. Ε. SARGOLOGOS, *La Vie de Saint Cyrille le Philéote moine byzantin (+1110)* [Subsidia hagiographica 39], Βρυξέλλες 1964, 99-100 κεφ. 19 § 2, 256-257 κεφ. 54 § 2. Για την θέση της μονής, Μ. KAPLAN, *In search of St Cyril's Philea*, στο Μ. MULLETT - Α. KIRBY (εκδ.), *Work and Worship at the Theotokos Evergetis, 1050-1200*, Μπέλφαστ 1997, 213-221 και για τους αμπελώνες 218-219.

88. *Βίος Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτου*, 118 κεφ. 25 § 2, 256-257 κεφ. 54 § 2.

89. *Βίος Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτου*, 99-100 κεφ. 19 § 2.

90. *Βίος Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτου*, 208 κεφ. 43 § 3.

Εικ. 8. Ο Δαβίδ με την αρκούδα. Ψαλτήριο Βασιλείου.
Βενετία, Μαρκανή Βιβλιοθήκη, κώδικας gr. Z.17 (=421), φ. 4β (11ος αι.).
(Φωτ. εκδ. S. Gentile, *Oriente Cristiano e Santità*, Βενετία 1998, 158).

κυψέλες του⁹¹. Μετά από μια πρώτη συνδιαλλαγή (θέμα που διαπιστώνεται και σε άλλες περιπτώσεις συνάντησης ασκητών με άρκτους), ο μοναχός ως άλλος Δαβίδ ή Διγενής την συντρίβει⁹². Με μια ράβδον, όπως ο Δαβίδ στις βυζαντινές απεικονίσεις (Εικ. 8), καταφέρει ένα μόνο κτύπημα στην κεφαλή και με μια πληγή την αφήνει νεκρή (λαβών ράβδον και ταύτην τύψας κατά τής κεφαλής νεκράν απέδειξεν ἐκ μιᾶς πληγῆς). Ο Διγενής, βέβαια, αν και οπλισμένος με ξίφος και ραβδίν, και παρά την προτροπή του θείου του να χρησιμοποιήσει το ραβδίν και όχι το ξίφος γιατί, όπως του λέει, έτσι μόνον πρέπει να αντιμετωπίζεται η αρκούδα, αφηρωίζεται παιδί ακόμη πνίγοντας και τις δύο αρκούδες με τα χέρια του⁹³. Αντίθετα, ο πνευματικός πατέρας του Κυρίλλου εφαρμόζει ακριβώς αυτή την συμβουλή. Το κτύπημα με ράβδο γίνεται θεαματικό και ο βιογράφος δεν παραλείπει να σημειώσει ότι ο μοναχός σκότωσε την αρκούδα με ένα κτύπημα θέλοντας να δείξει την σωματική του δύναμη (θέλων δείξει τὴν σωματικὴν

91. Βίος Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτου, 99 κεφ. 19 § 1.

92. Βασιλειῶν Α', κεφ. 17, 34-37. Διγενὴς Ἀκρίτης, βλ. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, Βασιλείος Διγενὴς Ἀκρίτας, τόμ. 2, Αθήνα 1941 (επανατ. 1970), Κδ 107-139, Ε 747, 755-775 και εκδ. Ε. TRAPP, *Digenes Akrites. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen*, Βιέννη 1971, Ε 667-689, G IV 1058-1090, Z 1385-1420.

93. Βλ. τον σχετικό σχολιασμό, ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, Βασιλείος Διγενὴς Ἀκρίτας, τόμ. 1, 82 σημ. στχ. 1420 και τόμ 2, 39 σημ. στχ. 111.

ισχὺν αὐτοῦ)⁹⁴. Είναι η μόνη αρκούδα που γνωρίζω να σκοτώνεται από μοναχό στο Βυζάντιο.

Είναι ενδιαφέρουσα η συλλογιστική που οδήγησε στη θανάτωσή της και η οποία συμπυκνώνεται στο απλό δίλημμα κατοχής και κυριότητας και κατ' επέκταση επιβίωσης, ή εσύ ή εγώ: *Εἰ μὲν σὺ συνέλεξας ταῦτα, καλῶς· εἰ δ' ἐγώ, κακῶς ἐνταῦθα παραγέγονας*. Δεν γνωρίζω, βέβαια, πόσο το δίλημμα αφορά την θεία οικονομία ή την δικαιοσύνη κατά τα βυζαντινά θεολογικά μέτρα, όταν τελικά αποδεικνύεται ότι η αντιμετώπιση αυτής της αρκούδας καταλήγει σε μια αριστοκρατική επίδειξη γενναιότητας και ευστοχίας. Εξάλλου, ο πνευματικός πατήρ του Κυρίλλου περιγράφεται θαρραλέος, ρωμαλέος και ευγενικής καταγωγής (*ἀνδρείος τῆ ψυχῆ και γενναῖος τῷ σώματι... Ἦν δὲ και κατὰ κόσμον εὐγενής*) και για τον οποίο η ανδρεία και η σωματική ισχύς ήταν αρετές που έπρεπε να επιδεικνύονται ακόμη και από έναν ασκητή. Ένας αριστοκράτης ασκητής που εμφορείται από ηρωικές αντιλήψεις, κύριο χαρακτηριστικό της κομνήνειας στρατιωτικής αριστοκρατίας, ουσιαστικά μιμείται τις ανδραγαθίες ενός Δαβίδ ή ενός Διγενή Ακρίτη ή ενός βασιλικού πρωτοστράτορα και πολεμιστή και αντιμετωπίζει ως ήρωας την αρκούδα του Βοσπόρου. Υπερηφανεύεται που την σκότωσε και θέλει τούτο μάλιστα να το επιδείξει (*θέλων δείξει*). Σίγουρα βρισκόμαστε μπροστά σε άλλου τύπου μοναστικά ιδεώδη και πάντως μπροστά σε μια εκ διαμέτρου αντίθετη αντίληψη από αυτήν των ιταλών οσίων που συγκρούονται με τις αρκούδες στη βυζαντινή Καλαβρία.

Το παραπάνω επεισόδιο επιτρέπει δύο συμπληρωματικές διαπιστώσεις, την παρά τον Βόσπορο ύπαρξη άρκτων και την διαρκή αναφορά στην κλοπή μελισσιών. Η ύπαρξη αρκούδων κοντά στην Κωνσταντινούπολη μαρτυρείται επαρκώς, το δε κυνήγι τους, όπως και αυτό των ελαφιών και των αγριόχοιρων, πρέπει να ήταν στην περιοχή κάτι το σύννηθες. Εξάλλου, ο Κύριλλος ο Φιλεώτης, σύμφωνα με τον βιογράφο του, δεν χρησιμοποιούσε κλίνη αλλά ψαθί και άμαλλο δέρμα, πετσί σκοτωμένης αρκούδας (*άρκτου δέρμα άμαλλον*)⁹⁵. Από όσο γνωρίζω, η αναφορά άρκτων στον Βίο του Φιλεώτη, σε αντίθεση με τις γενικότητες των άλλων πηγών, αποτελεί μια από τις σπάνιες τοπογραφικά ακριβείς μαρτυρίες ύπαρξης του ζώου μέσα στην άγρια φύση περιοχών κοντά στον Βόσπορο. Αν και οι περιγραφές κυνηγιού αρκούδας δεν μας

94. Βίος Κυρίλλου τού Φιλεώτου, κεφ. 19 § 1.

95. Βίος Κυρίλλου τού Φιλεώτου, 192 κεφ. 41 § 2.

απασχολούν εδώ⁹⁶, όμως κάποιες αναφέρουν ύπαρξη αρκούδων κοντά στην Κωνσταντινούπολη. Για παράδειγμα, σχετικές πληροφορίες δίδονται από τον Ψελλό για τον Ισαάκιο Κομνηνό και τον Καίσαρα Ιωάννη Δούκα, οι οποίοι αρέσκονταν να κυνηγούν αγριόχοιρους και αρκούδες. Ο Ισαάκιος κυνηγούσε κοντά στο άστυ, πιθανώς στα βασιλικά πάρκα, διαμένοντας σε αυτοκρατορικό περίπτερο κοντά στην θάλασσα (*βασίλειος καταγωγή που πρό του ἄστειως*)⁹⁷. Ο Ιωάννης Δούκας ήταν μανιακός με το κυνήγι της αρκούδας (*μαίνεται τε περί τὰς ἄρκτους*), πράγμα για το οποίο ο Ψελλός πολλάκις τον προσονείδισε⁹⁸. Ο Ψελλός, επίσης, αναφέρει αγριόχοιρους και αρκούδες στην θεωρούμενη ως προέκταση της πρωτεύουσας Βιθυνία, στον βιθυνικό Όλυμπο⁹⁹, και μνημονεύει αρκούδες που χορεύουν στις αγορές της Κωνσταντινούπολης υπό τον ήχο της κιθάρας¹⁰⁰.

Αναφορικά, τώρα, με την γνωστή προτίμηση της αρκούδας στο μέλι, που επιβεβαιώνεται από τα παραδείγματα που σχολιάσαμε παραπάνω, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και το δημώδες βυζαντινό επίθετο που της αποδίδεται, *μελισσοφάγα*, αλλά και τις βυζαντινές σχετικές απεικονίσεις (Εικ. 9)¹⁰¹. Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί μια ενδιαφέρουσα, αλλά μη εντοπισμένη

96. Βλ. την σχετική πληροφόρηση Ε. PATLAGEAN, *De la Chasse et du Souverain*, *DOP* 46 (1992), 257-262. Ν. Ρ. ŠEVČENKO, *Wild Animals in the Byzantine Park*, στο *Byzantine Garden Culture*, 69-86 και μάλιστα 70, 74.

97. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, κεφ. 7 §72-73. ŠEVČENKO, *Wild Animals*, 74.

98. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, κεφ. 7 § 17.

99. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Τὰ πρός Όλυμπον*, εκδ. Α.Ρ. LITTLEWOOD, *Michaelis Pselli oratoria minora*, Λιψία 1985, αρ. 36. IV. Ας σημειωθεί ότι στην ευρύτερη περιοχή του Ελλησπόντου και της Τρωάδος, μάλιστα στην Ίδη, αναφέρονται αρκούδες στα χρόνια του Λιβανίου, ΛΙΒΑΝΙΟΣ, *Επιστολαί*, εκδ. R. FOERSTER, *Libanii opera*, τόμ. 10-11, Λιψία 1921-1922 (ανατ. Χιλντεσχάιμ 1997), αρ. 1399.5, βλ. και αναφορές σε αγορά άρκτων για θεάματα σε επιστολές του στον Ιουλιανό και σε άλλους, αρ. 544, 587, 598, 599. Για τις μικρασιατικές αρκούδες υπάρχει άρθρο που δεν κατόρθωσα να συμβουλευθώ, Α. GOKALP, *L'ours anatolien, un oncle bien entreprenant*, στο *L'OURS, l'Autre de l'homme, Études mongoles ... et sibiériennes* 11 (1980), 215-142, στο οποίο παραπέμπει ο Pastoureau, όταν αναφέρει ότι Σλάβοι και Βυζαντινοί (σε αντίθεση με τους Δυτικούς) δεν τρώγανε κρέας αρκούδας, γιατί την θαύμαζαν και την θεωρούσαν ζώο ταμπού, PASTOUREAU, *L'ours*, 129.

100. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ποιήματα*, εκδ. L.G. WESTERINK, *Michaelis Pselli roemata*, Στουτγάρδη 1992, αρ. 53 στχ. 119-120: *ὀρώμεν δ' ἐν ταῖς ἀγοραῖς τὰς χειροῆθεις ἄρκτους / ὑπό κιθάρας κρούματα παίζουσας ὀρθοστάδην*.

101. Στο χφ. par. gr. 550, Bibliothèque Nationale de France, οπλισμένος με ξύλο εκδιώκει αρκούδα από τα μελίσινα που βρίσκονται κάτω από φοίνικα. Για την αρκούδα και το μέλι βλ. επίσης MONTANARI, *Uomini e orsi nelle fonti agiografiche*, 61. PASTOUREAU, *L'ours*, 73-76. Η μελισσοφάγα αρκούδα αναφέρεται σε ποίημα του 13ου αιώνα, βλ. V. TSIOUNI, *Παιδιόφραστος*

Εικ. 9. Οπλισμένος με ξύλο εκδιώκει αρκούδα κάτω από φοίνικα.

Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη Γαλλίας, κώδικας par. gr. 550, φ. 94β (11ος /12ος αι.).

(Φωτ. A. Grabar, *Byzance. L'Art Byzantin du Moyen Âge du VIIIe au XVe siècle*, Παρίσι 1963, 145).

ακόμη απεικόνιση της αρκούδας που θεωρώ ότι υπάρχει στον κώδικα 14 της μονής Εσφιγμένου, του 11ου αιώνα, στην εικονογράφηση της ομιλίας του Ιωάννη Δαμασκηνού, *Εἰς τὴν ἁγίαν Χριστοῦ γέννησιν*¹⁰². Ο Δαμασκηνός παρομοιάζει την γέννηση του Χριστού με την άνοιξη, μια εποχή καινισμού με τις γεωργικές εργασίες να προετοιμάζουν πλούσιο θέρισμα και τρύγο, με τα όρη να φυλλοβλαστούν και με την πυκνή τους βλάστηση να γίνονται το καταφύγιο, η φύλαξη των αγρίων ζώων (*τῶν ἀγρίων ζώων φυλάττει γένη*)¹⁰³. Στην μικρογραφία, λοιπόν, εικονίζεται (Εικ. 10α, β) ο θερισμός, το αμπέλι με τα σταφύλια και το δάσος με τα κάρπιμα και άκαρπα δένδρα, πίσω από τα οποία

διήγησις τῶν ζώων τῶν τετραπόδων, Μόναχο 1972, στχ. 844· ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Βυζαντινὴ μελωνυμία, 172-173· Α. LIVERI, Die Biene und ihre Produkte in der Kunst und im Alltagsleben (Frühchristliche und byzantinische Zeit), *ZRVI* 47 (2010), 15 εικ. 9.

102. Για την αρκούδα στη βάση του δένδρου στον Κώδ. 14, φ. 36β (11ος-12ος αι.) της μονής Εσφιγμένου, Άγιον Όρος, βλ. Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, *Εἰκονογραφημένα Χειρόγραφα*, τόμ. 2, Εκδοτικὴ Αθηνῶν, Αθήνα 1975, 225 αρ. 347.

103. Ι. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Εἰς τὴν ἁγίαν Χριστοῦ γέννησιν*, εκδ. Ρ. Β. ΚΟΤΤΕΡ, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, τόμ. 5, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1988, 324 § 1: Τότε καὶ ὄρη φυλλοβλαστοῦντα τῇ τοῦ δρυμοῦ πυκνοπλόκῳ δράσει τὰ τῶν ἀγρίων ζώων φυλάττει γένη.

Εικ. 10α. Ο θηρισμός, το αμπέλι και το δάσος με τα δένδρα, που προστατεύουν τα άγρια ζώα.
Άγιον Όρος, μονή Εσφιγμένου, κώδικας 14, φ. 36β (11ος-12ος αι.).
(Φωτ. Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμ. 2, Αθήνα 1975, 225 αρ. 347).

Εικ. 10β. Λεπτομέρεια της μικρογραφίας (δ.π.)
με τα τρία γένη αγρίων ζώων: ελάφι, λαγός και αρκούδα.

κρύβονται, προφυλάσσονται, τρία γένη αγρίων ζώων, το ελάφι, ο λαγός και η αρκούδα. Η εικαστική ανάπτυξη της γενικότητας του Δαμασκηνού *ἄγρια ζῶα* με την επιλογή των συγκεκριμένων τριών γενών, μεταξύ των οποίων και η αρκούδα, κάτω και πίσω από τα οπωροφόρα και άκαρπα δέντρα θεωρώ ότι δεν είναι τυχαία.

Ασυγκρίτως πλουσιότερες εικαστικές αναπτύξεις με θέμα το κυνήγι του αγριόχοιρου και της αρκούδας προσφέρει η εικονογράφηση των *Κυνηγετικών* του Ψευδο-Οππιανού στον ελληνικό κώδικα Z 479 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης των μέσων του 11ου αιώνα. Από το πλήθος των σχετικών μικρογραφιών του κώδικα ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν: α) μια παράσταση που αποδίδει τα αναφερόμενα από το κείμενο για το κυνήγι κατά την ημέρα και κατά την νύχτα, με κυνήγι αγριόχοιρου και αρκούδας που καταστρέφει τα σπαρτά (Εικ. 11), β) μια παράσταση κυνηγιού με αρκούδα (πάνω στο δέντρο) και αγριόχοιρους να τρέφονται με βελανίδια (Εικ. 12) και γ) αρκούδες να τρώγουν φύλλα ή σταφύλια ανεβασμένες από οίστρο πάνω σε δέντρα (Εικ. 13)¹⁰⁴. Ως υπομνηματισμός στις παραπάνω παραστάσεις και ως επιγραμματική διατύπωση των λαϊκών, βυζαντινών αντιλήψεων για την διατροφή και λυμαντική δράση της αρκούδας θα μπορούσε να προταθούν τα επίθετα που της αποδίδονται στην *Παιδιόφραστον διήγησιν: Μελισσοφάγα, μυσερή και κοντοποδαρέα / και ἄλληθώρα και στραβή και χαμηλοβλεπούσα, / βρωμοφογκάρα, παίγιον τῶν μωροατζιγγάνων, / ἄχλαδοβαλανότροφη, μυρτοκουμαροφάγα / ...*¹⁰⁵.

Οι βυζαντινές αντιλήψεις, που διαφάνηκαν στους παραπάνω βίους αγίων, σχετικά με την λειτουργία του φράκτη και την λυμαντική δράση των αγρίων ζώων, πιστεύω ότι συμπληρώνουν και αναδεικνύουν “αφηγηματικά” τις αντίστοιχες νομικές αντιλήψεις του Γεωργικού Νόμου για τα ζῶα που καταστρέφουν την παραγωγή. Η εκδίωξη, η θανάτωση των επιδρομέων παραβατών αλλά και οι επιβαλλόμενες κυρώσεις πιστοποιούν ότι μπροστά σε ένα φράκτη διακυβεύεται η ζωή, η περιουσία αλλά και η ηθική ή ακόμη ότι ένας φράκτης ορίζει το φυσικό περιβάλλον, τη λογική της εκμετάλλευσης και αυτήν την ίδια την παραβατικότητα. Αν τελικά οι κατέχοντες τους περιβόλους και περιφραττομένους κήπους φρόντιζαν τους φράκτες για να μην μπορούν να εισβάλουν τα καταστροφικά τετράποδα, τούτο αποτελεί μάλλον ρητορική και αναπάντητη ερώτηση. Αντίθετα, μπορούμε να υποθέσομε με

104. I. SPATHARAKIS, *The Illustrations of the Cynegetica in Venice. Codex Marcianus Graecus Z 139*, Λέιντεν 2004, εικ. 9 φ. 4β, εικ. 41 φ. 20β άνω, εικ. 92 φ. 44α άνω και σχόλια σελ. 35, 75, 130.

105. *Παιδιόφραστος διήγησις*, ό.π., στχ. 844-847.

Εικ. 11. Κυνήγι ημέρας με την αρκούδα στα σπαρτά και νύχτας με αγριόχοιρους στο δάσος.
Βενετία, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, κώδικας αρ. 479, φ. 4β.
(Φωτ. Spatharakis, *The illustrations of Cynegetica*, αρ. 9).

Εικ. 12. Πάνω: αρκούδα σε βελανιδιά και αγριόχοιροι από κάτω τρώγουν βελανίδα.
Βενετία, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, κώδικας αρ. 479, φ. 20α.
(Φωτ. Spatharakis, *The illustrations of Cynegetica*, αρ. 41).

Εικ. 13. Αρκούδες πάνω σε δένδρα τρώγουν φύλλα ή σταφύλια.

Βενετία, Μαρκανή Βιβλιοθήκη, κώδικας αρ. 479, φ. 44α.

(Φωτ. Spatharakis, *The illustrations of Cynegetica*, αρ. 92).

σχετική βεβαιότητα τις συνέπειες της όποιας αμέλειας: όταν δεν τηρούνταν οι φραγμοί, όχι μόνο στις καλλιέργειες αλλά και στον κοινωνικό βίο, παραμόνευε η καταστροφή και η τιμωρία. Και για μια μερίδα Βυζαντινών οι πιο σοβαροί φραγμοί είναι αυτοί που περιφρουρούν τον κόσμο της ψυχής και του σώματος και που η διάρρηξή τους επιφέρει την ακοσμία. Το χαρακτηριστικό επίγραμμα του Θεοφυλάκτου Αχρίδος στον φραγμοποιόν Γαληνό αναφέρεται σε αυτήν ακριβώς την περιφρούρηση του αμπελώνα/ψυχής και σώματος από τον αγριόχοιρο της υλικής ακοσμίας¹⁰⁶.

Η μελέτη των βυζαντινών φραγμών οδηγεί συμπληρωματικά στην διαπίστωση ότι η παραβίαση ενός φράκτη παρέπεμπε στην ηθική παραβατικότητα. Και μπορεί να επαναλαμβάνεται κατά κόρον η ρήση του Παύλου ότι ο Χριστός ενοποιώντας τον κόσμο κατέλυσε τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ (Πρὸς Ἐφεσίους 2, 14), όμως επίσης συχνά αναφέρεται και η καταπάτηση από τον ασεβή άνθρωπο των φραγμών του νόμου, των φρακτικῶν, πράγμα που οδηγεί στην απώλεια. Και υπάρχουν πλήθος φρακτικά: τα φρακτικά ενός σώματος, δηλαδή, ο κατάφρακτος οπλισμός, η φρακτική μιας καλλιέργειας δηλαδή, ο περίβολος, τα φρακτικά της ψυχής, δηλαδή η πίστη που προστατεύει και σώζει ή η πνευματική ευωδία ενός ασκητή που φράσσει τὴν ὄσφρησιν τοῦ Δράκοντος και, τέλος, οι

106. P. GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida. Discours, Traités, Poésies* Θεσσαλονίκη 1980, ποίημα 3 στχ. 5-11: Εἰς βιβλίον Γαλήνειον περιέχον διαφόρους πραγματείας,Τίς οὐκ ἔρει γὰρ ὡς σοφοὶ μὲν οἱ λόγοι/ καὶ φραγμὸς ὄντως ἀμπέλους ταῖς σαρκίνας/ καὶ φραγμὸς ἄλλως ταῖς λογικαῖς ἀμπέλους;/ Ὅ σὺς δ' ἐπέλθων ὑλικῆς ἀκοσμίας/ τὸν φραγμὸν ὠθεῖ καὶ καθαιρῶν σὺν βίᾳ/ αὐτὸς ἀνασπᾷ ριζόθεν τὰς ἀμπέλους. / Πλὴν, ὃ προεῖπον, τῷ γεωργῷ σοὶ χάρις,/ τῷ φραγμοποιῷ, κὰν ὃ θῆρ κατισχύῃ. Για το enclosed space του σώματος, τους φραγμούς των αισθήσεων των Βυζαντινών, βλ. GALATARIOY, *Open space / closed space*, 303-328.

φραγμοί μιας κοινωνίας, δηλαδή η φροντίδα για την τήρηση και τον σεβασμό των ορίων¹⁰⁷. Ο μη σεβασμός των ορίων, των ηθικών φραγμών, προφανώς συνιστά μέγιστη παραβατικότητα και η επερχόμενη τιμωρία είναι ανελέητη και παραδειγματική. Και εδώ η τιμωρός άρκτος παραμονεύει. Κάποια παλιόπαιδα, μας λέει η Βίβλος και επαναλαμβάνεται παιγνιωδώς από τους Βυζαντινούς, κορόιδεψαν την φαλάκρα του προφήτη Ελισαίου και ο προφήτης εκδικητικά έστειλε μαλλιαρές αρκούδες και τα κατασπάραξαν¹⁰⁸.

*Εἰς τὰ παιδάρια τὰ διὰ τὸ ἐνυβρίσαι τῇ φαλάκρᾳ Ἐλισσαίου βρωθέντα ἄρκτοις
Μωκᾶσθε παῖδες τὴν Ἐλισσαίου κάραν
φαλακρὰν οὖσαν καὶ κατεψιλωμένην·
ὕμᾱς δὲ πάντως αὐτὸς οὐ μωκῆσεται,
ἄρκτοις δὲ δώσει βρώμα ταῖς δασυτρίχοις¹⁰⁹.*

107. Για τα φρακτικά, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΙΝΔΥΝΟΣ, *Ἴτερος λόγος ἀντιρρητικός κατὰ τῶν αὐτῶν ἀθέων δογμάτων*, εκδ. J. N. CAÑELLAS, *Gregorii Acindyni Refutationes duae operis Gregorii Palamae cui titulus dialogus inter Orthodoxum et Barlaamitam*, Turnhout 1995, Λόγος 3, 18.16· ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὁμήρου Ἰλιάδα*, εκδ. M. VAN DER VALK, ό.π., τόμ. 3, 450.2. Για τον Δράκοντα, ΕΦΡΑΙΜ Ο ΣΥΡΟΣ, εκδ. Κ. ΦΡΑΝΤΖΩΛΗΣ, *Ὅσιον Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου ἔργα*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1990, 355.7.

108. PASTOUREAU, *L'ours*, 179. A.-M. HELVÉTIUS, *Le récit de vengeance des saints dans l'hagiographie franque (VIe-IXe siècle)*, στο D. BARTÉLEMY – F. BOUGARD – R. LE JAN, *La Vengeance 400-1200*, 2006, Ρώμη 2006, 421-450, και ειδικά 444-445.

109. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, εκδ. G. PAPAGIANNIS, *Theodoros Prodromos - Jambische und hexametrische Tetrasticha auf die Haupterzählungen des Alten und Neuen Testaments*, τόμοι 1-2 [Meletemata: Beiträge zur Byzantinistik und neugriechischen Philologie 7.2], Βισμπάντεν 1997, Βασιλειών Δ' § 178α.